

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ५६६-घ

Title काव्य प्रकाश विवरण काव्य कौमुदी

Author देवनाथ ङ

Extent १६ Age _____

Subject अलङ्कारशास्त्रम्

कोश्याख्यं काव्यप्रकाशविवरणम्

पदद्वय

1

१६

यत्कथं प्रत्येति। यो ह्यस्य इत्यर्थः। प्रतिपाद्यतया। प्रतिपादयितव्यं। पुरुष इति यावत्। अंतर्भावितत्वार्थं व्याख्यातुं। का कुरिति।
विचारः शोकादिजनित इति शेषः। वाक्यवाच्येति। वाक्यवाच्यसहितो न्यसनिधिरित्यर्थः। तेनेतरैरेते वक्तृवचनं
समाहारेण संज्ञा कृतं निरस्ताप्रतिभावासाधारण्यमिति केचित्। तत्र च वासनान्वये हेतुः स्यात्सत्यामीमांसकादि-
भिरिति। व्यक्तीजनेत्यर्थः। अइ इति विग्रहमिति पाठे विग्रहमित्यर्थः। अत्रेति तदिदं वक्तृवचनं। तथाभूतामि-
ति। दृष्टुं कथितमिसने न समानकर्तृकं संनिधानात्। कस्ततो भजतीत्यनेनैव समानकर्तृकं तथाभूतांपावली दृष्टुं व्या-
प्यैः सार्धमुचितं विराटस्यावासस्थितं मां बद्ध्वा मय्येव खेदं भजतीत्यन्वयः। अतएव मयीति संगच्छत इति तत्वं। वाच्यस्य
सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिस्तदंगं वाच्यसिध्यंगमिति भावः। सांक्ये न वेति। भ्रांतिनिराकरणेति प्रश्नमात्रेणातिशयोक्त्यप-
विना वाक्यार्थेन निबध्यते तत्रैव तदंगीकारात्। नवात्र का कुस्तथा प्रश्नपरत्वे नापिययं वसानात्। वाक्यार्थनिःपत्तेः
काकुं चिनापि संभवत्। नवकाकाक्षितं। हठेन तदाक्षिप्तस्य वाक्यार्थे पिपादक काकाक्षिप्तस्यैव वा तथा व्याप्ति-
भावात्। वाच्यसिध्यंगमपरां गं कोपस्य वाच्यगत्वमित्युक्तमिति सांकायिकेभिरनुसरन्त्येति। वाच्यस्यैव कोपोगत्वमेतदेवं
अमलकारादिति भावः। नवस्तकाकाक्षिप्तमेतद्वा प्रश्नेति न द्वयोरेकहेतुमङ्गावदिति प्राञ्चः। वस्तुतो वाच्यमिव वा-
च्यं तादृश्यं तत्सिध्यंगं का कुरिति काकाक्षिप्तमेव वाच्यसिध्यंगपदेनोच्यते अतो न सिद्धांतो यस्य मीसंदं रा वि-
रोध इति तत्वं। यच्चुनाद्यापि कुरु क्षिति न अकाकोऽप्रश्नार्थत्वे निषेधलक्षणं ति। तत्तु छे। नत्रैव पदस्यैव तदर्थत्वात्। स्वर-
भेदस्य प्रश्नपरत्वात्। तइ आ इति। तदेतियस्त का मिनी संनिधिरसीदित्यर्थः। इदानीं तदसंनिधावित्यर्थः। उद्देशो यमिति।
जु धौ देश उद्देशस्तेन स्वल्पेन भयेन संवरतामनयलो कनी यइति व्यञ्जित इति। पुंजस्यो कर्षी युष्मादिसंभारः। तेन या साम-
पिनस्मरोद्देशस्ता सामपितमावहतीति भवत्वाः। कामये मुख्ये दुस्ततरं व्यसनं भवेदिति भावः। लोछे इति। बुदत्यना इमानाः।
अनाईमिताः निःकरणाः। तेन व्याजेनापि नावकाशा इति व्यञ्जिते। अनला मना इति पाठे अन्यमना इत्यर्थः। एतद्रेति बहुवच-
यरापाठे केवलमित्यर्थः। सुखइ इति। एवमेव निरुघो गमित्यर्थः। प्रच्छेत्तेति। प्रच्छेन्नो गुप्तः। कृताकारसंगोपनीया। कामुक-
कामुकत्वेनावगतः। अतो नानभि रंक्तिता नामगमः। एवमादौ गंगायादिका शब्दा इति। स अजे अइति पाठे स्वयमित्यर्थः॥

अथ यमं ते । जनो विदग्धः । वसंते प्रेरणा । त्वा स एव परः । शत्रुस्तपाय रणात् । मंदभागिनीति मंदभागे न तवा पीयं मतिरिति
 धन्यते । अत्रा एत्येति । श्वश्रुत्र निषीदति । शय्यायां मम निषेत्स्यसि । इदं तु मज्ज इत्युपलक्षितमिह हि विदुषि पाठो नाम
 ऊ इति पाठोऽक्रमेण ता शोते शयिष्या इत्यर्थः । नन्यर्थं ज्ञकत्वे शब्दार्थ युगलस्य कथं काव्यत्वं तत्र आह ता इति ता
 वृता त्वर्थं विदुषोति न हि प्रमाणां तरेति ॥ इति काव्यकोमुद्रां कृती योऽहो सः ॥ ननु स शब्दार्थो निरूप्य लोका
 ते निदृष्टत्वादिविशेषनिरूपणमुचितं इदानीं क्रोधनिभेद निरूपणाय सर इत्यत आह यद्यपीति धर्मात्तां दोष
 गुणादी नमिष्यर्थः । हियेति । रसधनो यमकादि रक्षुपादेयश्चित्रमे देत्त पादय इत्यादिकमिष्यर्थः । तत्रा धविभजते अवि
 वृत्ति तेति । तत्र धनावितिसंबंधः । अर्थो तर इति । शक्योप्यर्थो लिख्यता बह्वेदकस्त्वे लोभ्यत इत्यर्थः । तद्वा योग्यत्वा दर्थो
 तरे वा तात्पर्यं । तदेत द्वाच छेज शोतेति । त्वामस्मीति । समवायः समूहः । वचनादीति । तेनोपदिशामीत्यर्थः । उपकृतमि
 ति । शरदा वसरातां एतद्येति । तथा वाप कारित्यन्यथा योग्यपदैः । स्वार्थं विपरीतं लक्ष्यते ननु तत्र वाच्यस्य कथं विदुषु
 वे शस्त्रये वमपकारे कृतेपि मया ब्रूय एव व्यत इति स्वसाधुत्वं व्यंग्यं । द्वितीयं विभजते विवृत्तित्वान्पुनर्मिति । सध निदि
 त्यर्थः । व्यंग्यनिष्ठं व्यंग्यस्यांगभूतं । अलक्ष्यक्रमस्य धान्या व्यथमनिदेशः । सूची कटा रुत्या येनेति के बिन्ना स तु नल सा
 त इति । एवं क्रमस्य लक्ष्यत्वात् लक्ष्यत्वकृतमेदधयमिति भावः । कारणानीति । अथेति सधुद्वये । कारणानि प्रमदायं द्वौ दयादी
 नि आलं वनो दीपनरूपाणि । उक्तं वा विभाव्यते हिरसादियत्रियेन विभाव्यते । विभावो नाम सद्धे वा लं वनो दीपनात्मको इति ॥
 कार्याणि खेदाः स्तोभो थरो मो वाः स्तरभंगो थवे पथुः । वेचर्पम भ्रमलं यदुल्लो सात्वे काभुताः । वाङ्मनो बुद्धिशरीरा
 रभरूपाणि कटाक्षभुजक्षेपादीनि । सहकारीणि उक्तं कटादीनि । रत्यादेः स्थापित इत्युभेदना न्ययः । विभावा आ
 लं वनो दीपनरूपाः । खेतयदे मर्षः । यद्यप्यु दीपकस्य नकारकत्वं तथाप्यनु दीपितो जातकल्प एवैक दीपके
 पिकारणालोपवासाद्विभाव व्यपदेशः । विभावो हि सज्ञावीजं वक्ष्यते । व्यक्तः स इति । व्यक्तिश्च वर्णनसाव विव
 जता । तथाच व्यक्तिविशिष्टा भावा रसाः । एवंचरसंस्था कार्यत्वपवन काव्योपस्थापितविभावादिभिः स्थापि

तं न तस्मात् निष्प्रानाप्नोतीति संबन्धः । वृत्तविवर्तनव्यतिक्रान्ताप्नोतीति कथित्वा हस्तत्रयज्जत्री हिता वाजा विशेषणं प्रवृ
 व्यो । एषेति । विरहोत्पिन्नावादिबहुष्कभिन्नकारणं तेन मरणादिरपि जल्पते । सापत्न्यरिति प्रथमेति । तेन दुःसह्यं ।
 सख्योपदेशः सख्येनोपदेशः सख्यावाउपदेश इत्यसमस्तविना तदभावादित्यर्थः । सविभ्रमेति । सविभ्रमेया अंगव
 लनायाश्च वक्रौक्तयस्तैः संसृवनं मानप्रकाशनमित्यर्थः । यद्वासविभ्रमो गवत्तनेति कर्तृविशेषणं सविलासम
 गवत्तनं यस्या इत्यर्थः । स्वच्छैरिति कृज्जलविगमेनाधिक्यं । वृजयप्रस्थानेन तत्तुल्यं घोष्यतां केवलमेवेत्ययस
 मुदायोऽवधारणो । वस्तुतोरोदित्येवेति संबन्धः । केवलमिति लोकोक्तौ । स्वरतेदादिकमपि निराकरोति । अश्रुभिरि
 त्कपलक्षणे तृतीया । औपचारिकीति केचित् । भयत्प्रासहेतुकमुदाहरति प्रस्थानमिति । वलनप्रस्थाने तत्तुल्यं । प्रि
 यसख्यैरिति वचनादिविपरिणामेन सर्वत्र तृतीयांतेषु योजनीयां । तत्रवलनस्य रोभाकरत्येन अश्रुतां हृदय
 स्थितत्वेन धृतेर्मानसाधनत्वेन वतसो रसां गत्येन प्रियसख्यैः । पुरः प्रथममेव तेन सर्वसममित्यविरोधः । गं
 तव्य इति भावे तव्यप्रत्ययः । प्रियेति ज्ञी । वितविशेषणो । बद्धाप्रियसुहृत्प्रियसखः । प्रियस्य सुहृदित्यर्थ इति के
 चित् । सार्थपदं समूहरूपे कदेशपरं जंतुसमूहं कृत्यात् । वृत्तप्रवासहेतुका यथाममा । कोवेद किं शशिमुखी
 कुरुते परंतु त्वन्मंदिरं पवनसीमनिसंचरति । नालेभिरेसरसपोकजिनीदलानिरनाराप्रशास्विनिनवनवप
 धुवानि । भविष्यदुक्तो यथा । यामीति प्रियदृष्ट्यायाः प्रियायाः कठवल्गुनि वकीजी वितयो रासी लुरो निःसर
 तोरणाः । शापहेतुकमुदाहरति त्वामालिख्यति । कुपितस्य लोहितो विलासः । तुरागेरित्कत्तं । शिलायामिवि
 काठिन्यं । तत्रैव शय्या विरायरायनात् । क्रूरः श्रेयो विघटनरसिकः । कृतांतो देवं । कृतांतो यमसिद्धांतो देवाकृश
 लकर्मस्थिति कोणात् । लिखनमेव कथमासीदिति नाशं कनीयं तत्रापीच्छामीत्यन्यथात् । पूर्ववरणापातोपिलि
 खितस्येवात्सरूपकस्यान्यथाश्रयाः प्रतिबंधकव्यायागादिति निरस्ता । लिखनप्रतिबंधद्वारा तत्संभवात् । व
 स्तुतः कथं विद्धि खितायां पादपतनावसरे विलासात् सुस्मरणाशोकं प्रवृत्तैरश्रुतिः । पादपतनमात्रप्रती
 यादादिति निबन्धः । बद्धव्यस्य प्रवासत्यमेव तथाप्यवांतरोपाधिते दत्तथभाषणं । न्यगव्रीडादिसिद्धे ०

५३

५२

[illegible]

व्यभिचारिताः। सेदरा राया तु जनि तै चित्तवै लक्ष्य अदं भयंत अकृतिको भयान कृता मुदाहरति ग्रीवा भंगेति। पश्चादर्थं पश्चा
 धं निपातनात्। वक्तुं तरे लोका मितिय क्रिया विरोधनादयो। भयस्य लघु निगोपनेन सविनगतायतीति भावः। अमविदते
 तिदिवा कुरपेति नादाने विसर्गे वा स भ्रम इति भावः। अत्र स्पे दनमा लें वनं ग्रीवा भंगो दयो तु भावाः। शोकादयो व्यभिचा
 रिताः। तुमु क्वागर्हता र्था ना दो षमाहा त्प्यदर्शनात्। तत्प्रकृतिको बी भस्सस्तमुदाहरति उल्लु लो ल्लुत्येति। अथ मक्ष
 चिजग्धा इत्यन्यः। उत्सेध उ अ ता स्फिजो कटी। विजो जा नृध भागः। उग्र हती निउग्र गंधीनि। आर्तः कालां जमः। एक
 दास वं मुपभोक्तुं न शक्नोतीति भावः। अत्र रं कः अते सुमध्यवा दरिद्रः। करं कः क कालः। स्य पुटं निम्न विषमं वा। क्रय
 नामिधं। अथ यं वक्तुमां सभोजनात्। अत्र शय आ लें वनं कृतं नादिरुद्दीपनं नासा कुच नादयो तु भावाः। चिंतादयो
 व्यभिचारिताः। विस्मय श्रुति विस्फारो दो षमाहा त्प्यदर्शनात्। तत्प्रकृतिको कृत स्तमुदाहरति वित्रमिति। वलेति
 हर्षे भ्रमाद्यां या। अधिकारा विकारा भावः। विकारभ्रमो महा नित्यस्य विरोधता मितिके चित्। अवतार इति कवि
 त्याठः। एष महानवतार इत्यनेन तरे मिति वित्रमिति योजना। लोकोत्तरत्वं व्यगं। एष सर्ग इति ब्रह्म निर्माता वै भूवा
 ति शयो व्यज्यते। अत्र वर्त्तनीय आ लें वनं का प्यादिरुद्दीपनं नित्र विकारादिरनुभावः। मत्पादयो व्यभिचारिताः।
 रतिरिति। विरुद्धा अविरुद्धा वायति रोधा तु मत्तमाः। आने दां कुर कं दो सो भावः। स्थायि प दास्यद मिति सासान्यलक्षणां।
 अमग लं प्रायस्येति। अमगलं वक्तुं लस्येत्यर्थः। तेन निवेद इति। तत्प्रकृतिकोरसः शोत इत्यर्थः। अहो वेति। अहि
 हारा धयो र्धयो स्तुत्येत्वं वा रा द्येन घोत्पते। स्त्रेतां स्त्री समूहः। याती ति पाठे क्वचिदिपत्र कदेति पाठो नृक दा क
 ह्यो विभाषेति भविष्यति लट् प्रत्ययः। प्रलपत इति। प्रलापो नर्थकं वयः। तेन तन्नाम ग्रहणोपसहि द्युतेति व्यज्य
 ते। यच्च त्र निवेदो विषये क्त्वं प्रत्यय रूपो नथा स्य स्यायि त्वं स्यात्मावमान रूपत्वात्। सर्वत्र चित्त हेति चिरामरु
 पत्वाद्वा। शोते श्यानं दमयत्वात्। यदुक्तं। यद्यकाम सुरयं लोके यद्यदिव्यं महत्सुखं। लृप्ता ज्ञय सुखस्येते नाह
 तः शोडशी कला मिति। तस्मात्तुरा मो स्पस्थायी शमो निविडा व स्याया मानं दः। स्वात्म विश्रामा दिति तत्पु।
 छ। शोकादिवदवमान नादे रपि तत्त्वा वि शो धा दित्यलं विस्तरः। तथेति। प्राधान्येनेत्यर्थः। उत्तं व। रत्नादिभ्यो।

मामेतिविषादेवीस्मा। यद्वाएकमापदंदितीयां वं कर्मोपस्थापकं। पाणिनेति शब्दपाणि कं येनैवति। वं। कोयेवयता गेगात्।

3 ज्वा निरंगः स्याद्देवादि विषयो थवा। अन्योगत्तायत्ताथै। स्थान्तरुदास्था विभाक्। नये वंरतिभावस्परसत्त्वं नस्यादेवेत्त
तआह कांतेति। तत्रदेवगोचरारतिमुदाहरति कठकोटीति। कोणपुकरेशः। विनिविष्टसंयुक्तं। अफपाशाति।
भवद्दुयदिनेदृष्टितत्ताजपात्तमप्यस्य तं नरोचतइत्यर्थः। यद्वाभवद्दुयदिनेदृष्टितेनरोचते तदाभूतमेवोपा
तंसवतीत्यर्थेति कश्चित्। मुनिगोचराभुदाहरति हरत्यधमिति। पुष्यत-आगमिष्यतः। सुतस्पर्ह लुरितिसंबंधः।
योग्यताइष्टसंपत्तिहेतुउपयोगः। अत्रपुष्ट्य हियत्सरद्युनेदनेत्तादिपाठस्तद्युजगोचररति तावो दाहरण। त
दपिवत्से पुत्रत्वमारोप्य जनकेनसमं प्रत्य सिधानात्। यत्तिवारिणांप्रधानी भूतमुदाहरति ज्ञाने कोर्पेति। ज्ञा
नेस्मरामि। अकर्मकत्वा दात्मेनेपदं। दृष्टा ततो गतुं प्रवृत्ते तिसंबंधः। आतस्ति मित्रसंयोधनं। शठेन वंयके
न। विधिना दुर्घटघटकेन। नोयावद्वितिलोकोको। नोस्माकं प्रियेतिपासंबंधः। नवत्वा मा। निरूप्यत्वेनेदा। त
त्रासूयारसधन्योः। नूरपदार्थे केषुपु जका नुप्रवेसात् इहत्वे स्या धनिश्चततश्चविप्रत्नभ इति विरोधादि
ति निबंधारः। वयंत्वननुरक्तविषयत्वेनात्रस्सस्था बुद्धोधाज्ञायस्वेवप्राधान्यं त्यामातिरूप्यत्वादो तदत्तावा
त्। वस्तुतोऽने देपिनदोषः। विप्रत्नं भव्यजकत्वेरसधनित्येपिभावधनित्या विरोधात्। संसृष्टि संभवा दि
ति तत्त्वं। तदात्तासो रसात्तासा नावात्तासश्चेत्यर्थः। अनो वित्येति। प्रकर्षविरोधिरूपेण प्रवृत्ता इत्यर्थः। तद्वै
काश्रयत्वतिथिगादिविषयत्वा नेकगोचरत्वादिनाप्रवृत्त्यं। यत्तुधमोदिकत्वमेवतथ्येति। तन्ना। अये दग्ध्या दि
नाप्यानासत्वसंभवात्। यत्वेकाश्रयारतिरेवनेतितद्युक्तं। वदीकृत्येत्ता दापुदाहरिष्यमाणत्वात्। स्तमः
कमिति। मृग्यसे अनुसंदधासीत्यर्थः। बुद्ध्यापारस्यति। एतत्कृतं पदं अति लाघमिति कर्मपदयोद्ध्या
नयेकविषयत्वे विद्धि याने देनना नाविनरूपेण पदनिर्देशोयुज्यत एवेतिचेत्। न। वृशाहेनयवछेदार्थेन व्यापारस्या
नेकविषयत्वत्वाभात्। यंतुध्यायसीत्यर्थलाभादित्यस्मिन्निवृत्तारता। मृदुननगरीत्यने नाकेनेकगोचरत्वत्वाभात्। न
गयांसकृतसमावेशादितिनवीनाः। वयंतुप्रार्थनाक्षिगनचित्तनानामेकदा एकविषयत्वेनसंभवतिनह्याक्षि।
जितएवप्राथ्यतेनुविंत्त्यतेवासिद्धत्वात्। नवकालनेदात्तासयत्रेविधमानत्वावगमात्। एवमाक्षिगनरम

सन्निवृत्तिर्नैवंचि धादीपनेकोनामउन्नवस्वनदर्शनेनात्मत्रगच्छतीतिभावः॥१०

अत्रेति। आवेगः संभ्रमः ५ का कार्य इति। अत्र सर्वप्रवोपमर्दने न्यमत्कारः ५

तस्मात्ताभावयोरपि विरोध एवेत्यनुत्तानीमः॥ राकेति। पूर्णचंद्रा पंचदशी राफा। तरंगितविभ्रममाख्ययस्याः। सातथा। स्वीकृति
वृत्तीकरणं। अत्ररत्नं गच्छंता आभासी भूता। अनन्तरकगोचररत्नं गत्वा। एकस्मिन्निविष्टा न परिग्रह्य लपितयेति ध्वित्या
ठग्लपितत्वं ग्लानि युक्तत्वं। लक्ष्मी मयचनं। सुप्त इवेति प्रार्थना पराश्रय इत्यर्थः। नृसिं कस्येति। नृसिं को हंकारः। नृसिं कुरु देवः
ख्यातिरिति काश्चित्। तपः पराक्रमेति। धर्मयुद्धवीरस्येत्यर्थः। स संगेति। समीचीने संगे स तो वा संगे प्रियता प्रेमा। आनंदी हर्षहेतुः।
हरिचंद्रं दर्शय इंदुश्च तद्वच्चि शिरः शीतलः। स्निग्धः कोमलः। अनुभायस्य स्थितिः कथं नोक्तं सत आह भावस्थिति रिति भावोक्तैव
तदुक्तेः। स्थिते भयात्मकत्वादित्यर्थः। व्यभिचारिणो रसांगत्वेन कथं भावधनित्वमत्र आह मुख्ये रसेपीति। इदानीं लक्ष्यक्रमशः
शक्तिमूलव्यंग्यप्रभेदानाह अतु स्यानेति। अतु स्यानो लक्षणं नतद्वद्धस्य क्रमाव्यंग्यस्थितिर्वत्र स इत्यर्थः। राक्षसकिंमूलत्वं वयं ते
नैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु शब्दंतरेण तद्वैपरीत्यार्थं शक्तिमूलत्वं न चैवं भ्रातृमन इत्यप्येतद्दे एव भवेदिति चेत्। न। इष्टत्वा
त्। अनलंकार इति। अनलं कृतस्यालं कृतवस्तुमात्रस्य वा प्रकाशो द्वे विध्यमित्यर्थः। पथिलता। प्रसरस्थल इत्यनेन राव्यापेक्षोपि
नास्तीति व्यज्यते। अरसेति। अलसो न्यत्र गंतुमनिच्छुः। अतिघृतः संभोगेनातृप्तः। धनिकत्वेनाव्यग्रता। धन्यासीति। प्रियतमे वादुकश
तानी सन्धयः। संगमे धात्वापादिषु। तत्रापि रतमध्यः। तत्रापि नीची निहिते कुर इत्यतोऽनभिज्ञता। धन्येति सखीनां मध्ये एकस्यापुव
संयोधनात् सख्य इत्यत्र सखीसामेव तत्त्वा द्वावयवनां रापामीति। रापउपाजभन इत्यनेनात्मनेपुदं न भवति उपाजं भनाभावात्।
पावांगस्य रने मुपाजं भनमिति तद्विपरतात्। दपधिति। सैकृ भस्य ले संकात्यानि सख्य इत्येति तत्तेन शोतासो विपरित्यर्थः।
युधिसंभ्रामे व्यक्तीकोतिसंयधः। तुल्ययोगितेति। व्यज्यत इति शेषः। कविप्रोक्तो सिद्धभेदावुदाहरति केलासस्येति। श्रवणानुलिन इ
ति रूपकं पुलिने चिसंभवात्। श्रवणतट इत्यर्थ इति केचित्। अत्र यद्यपि स जातशका इति भ्रातिमान् संदेहो वा लंकासे व्यजक इति न
वस्तुमात्रोदाहरणयुक्तं तथापि तन्नेरपेक्षेणैव तदभिप्रायः संभवादेतदुक्तमिति भावः। अत्र कीति श्रवणानं तरं दति नो हस्ताचरं न क
विप्रोक्तो सिद्ध इत्यप्युक्तिरिति। व्यज्यत इति शेषः। जाठरवेति। स्थविर ब्रह्मणा। अनं बुजासनेति। अं बुजास नो अहंसा तदभा
रती। अं बुजासनेति पाठे वेदनां बुजासनेत्यर्थः। कविनिबद्धयच्छो दो किं सिद्धत्वे दानुदाहरति जे लं कागिरीति। लं कास निहितो गिरि
लं कागिरिर्मलयपर्वतः। स्फारा विस्तीर्णा। उच्छुद्धा स्थानने द्यती। घृणा इवेत्येताया व्यक्तावतुष्योगात् निश्चास संपदस्यैव
लंकावहेतोस्तु पादनाया व्यज्जिगमपि न्यमत्कारः। अत्रेति। आवेगः संभ्रमः ५ का कार्य इति। अत्र सर्वप्रवोपमर्दने न्यमत्कारः ५

जाय तपस्विना ७ मुक्तिविरिहा हित्यर्थः ॥ ५ ॥
दिङ्गलोपशमा ॥ ३ ॥

अलिमालेनोवुगत्तोमेघोयत्रादृशमित्यर्थः ३-कलयतिसदृशी करोति। लक्ष्मीशोभा

विभावादीनां प्रत्येकव्यंजकत्वमाशङ्क्य समाधानुसारभूतो व्याघ्रादय इति। अनुयत्र मिलितत्वात् नपि साध्यात् तत्र कागतिरिति
वेत्तानां तत्र रसासिष्यत्वे रत्नावात्। वस्तुतो व्यतिवारीसा। त्विकोपाकाश्चिदसाधारण्यस्य मितित्वात् न चैकोपास्थि
तावपिरसव्यक्तिरूपतएवेत्याशङ्कते विषयदलीति। मधुकरेति। मधुकर एव कोकिल इति रूपकं। वाद्यमिको किला
नामत्तावात्। अतिनवेति। अतिनवां कुर एवां कटं कां काथं कं। पाषाणदार कोयस्यो संत्यर्थः। मानेर कृत्वे नट कस्य
त्यमं कुरस्योक्तं। मुग्धे अज्ञेतेनोद्दीपकसत्त्वे स्वतएव मानत्त गोतावी किमिति प्रपानिमुपेक्षस इति। ज्येता। ननु यत्रेव नो
दीपकं न विष्यति तत्रैव गमिष्यामीत्यशङ्कामपाक उमुक्तं विषयदितादि तथावाकासी मधस्य। सर्वादिदेक्षु मधुकर इति
तस्या धस्तादतिनवां कुरस्योद्दीपकरसत्त्वाद्दीपकर इति तत्र दर्शात्ताव इति तावत्। परिमृदितेति। मृगलीत्येत्यापेने
प्राप्तेना तिस्रो कुमायं ज्येता। क्रियासु तावत्तादिग्रहणरूपासु। अत्र क्रियासु प्रार्थना निरतिविक्रयवात्प्राप्तं त्रिज्ये
यवने न परिवारति प्रकृत्यावनाना। क्रियासु तावत्तादिग्रहणरूपासु। अत्र क्रियासु प्रार्थना निरतिविक्रयवात्प्राप्तं त्रिज्ये
वाक्तावो लक्ष्मि कल्पमिति कश्चित्। हरिः प्रसाधेयसंश्लेषात्। अवि तत्वे कोटिल्या। कोटिल्येनास्त्या कोपति शयल इत्या
तिसम्यग्भाषिणि। आरुत्पेन कोपः। प्रसाधेयसंश्लेषात्। अवि तत्वे कोटिल्या। कोटिल्येनास्त्या कोपति शयल इत्या
किंचेति। किंचिदित्यर्थः। वस्तुतः समुद्रयाथ कमेव। आरुत्पेन सत्यं च लग्रहणेनाधिक्यात्। वाष्पावुन त्वयाप्येव विषय
मावहितं मया पिकठिनया सोढमिल्य। वस्तुतः प्रसाधः। वरणा नतीति। वरणा न तेश्वरणा शिरःसंयुक्तस्य वतिकरो योताय
त्येति वक्तव्यं। हितेन पुरुषविशेषणत्वं। वस्तुतः श्वरणा न तिसंयुक्तस्य वतिकरो योताय। वरणा न तेश्वरणा शिरःसंयुक्तस्य वतिकरो योताय
कृत्यतत्र वस्तु रं कुशलो जाताग सि स। अत्रोत्सुकमितीति वक्तव्यं। हितेन पुरुषविशेषणत्वं। वस्तुतः श्वरणा न तिसंयुक्तस्य वतिकरो योताय
यात्कारकदीपकायधपति। प्रपत्ते। अत्रोत्सुकमितीति वक्तव्यं। हितेन पुरुषविशेषणत्वं। वस्तुतः श्वरणा न तिसंयुक्तस्य वतिकरो योताय
वारिणा मोत्सुक्यादीनामित्यर्थः। य

अत्र उक्तं प्रह्लादः यतः च

5

त्यत्वं तथापीति। कार्यो ज्ञेयधर्मात्तात्पर्यवत्।
वीणाविषया इति भावः। नयेषामस्य धारण्ये किमन्यद्वयाक्षेपेणेति वाच्यं। रसस्य त्रितयसमूहात् लवनरूपत्वेन त
भावैरसत्वं स्यात्वावात्र। तत्त्वतुरीयाधारण्ये किमन्यद्वयाक्षेपेणेति वाच्यं। रसस्य त्रितयसमूहात् लवनरूपत्वेन त
त्यनया व्यङ्ग्यरित्यनेन निरोधः। यमादीनामिवासाधारण्ये व्यङ्ग्यकस्माद् व्योवाकार्यानुदयात्त्वं। सर्वैर्वक्त्रक
शृङ्गे हि मन्मथोद्भूतस्तदागमनहेतुकः। ध्वन्यनुत्पत्त्याधारसा इति। सा तस्यानन्तिनयत्वात्ता अमात्रे चरत्वं। शृङ्गारस्येति
लेख्येषु सुखसंवेदनरतिः। रतिप्रकाशे करसत्वं। संतोष इति। अनुरक्तौ निषेवेते यत्रान्योन्यविलासिनौ। दसने स
नाद्ये ह्यसंतो गोपमुदाहृत इत्थं कल
गृहमित्यनेनोपकरणसंपत्तिः। किंविदित्यनेन लज्जा कर्षणे विश्लेषणी सत्त्वं। शनैरित्यनेन प्रियतमनेन संगती सत्
। सुविरमित्यनेन यावच्छ्रुत्यागः स्वरतिः। अत्र सुप्रपत्तिरात्वेनोत्पत्त्यादिरुद्धीपने। लज्जादयो वृत्तिवारिणः।
घञ्जिताः स्वेदादयो नृनायाः। पुलकादयो वा। आलिंगनोदाहरणमाह त्वं मुग्धादीति। वीटिकावा नृगोयः।
यिनि वीटिकासंस्पृशीति विशेषणं। त्रुल्यकालत्वप्रतीत्योक्तोतिरायो व्यङ्ग्यते। सस्मितसमीति। आलं
त्यसखी नायिकैवातेन सस्मिताया नयिकातरमानेनोत्सवेनानंदितो हर्षित इत्यर्थः। सुस्मितेन नयः। लिकापसर
रसः। शनैरित्यनेन रुठेनूनियोगो सख्यामस्तु दाम्पत्यमौ सुखव्यङ्ग्यते। अलीकैव। अहंशुकैसरिकाहारदाना
हमंशुकांतरपरिधानायां हकज्जोदाहरणायगच्छामीत्यादिमध्यावचनस्यापन्यासं यथा स्यादिति चेया विशेषणम्॥

मनुसामान्यं

तादृशी प्रतीतिर्नाद्ये प्रत्यक्षात्काये सदादिमवचेयं वासनेति वासना संस्कारस्तद्वत्त्वेनेत्यर्थः । तस्यैव
 च व्यत्यासः । नये वमपि स्थापितं कथं साधारण्येन प्रतीतिरसाधारण्यत्वात् साधारण्येति विभा
 वादिसाधारण्येनेत्यर्थः । परिमितप्रमात्ता प्रमात्तविशेषत्रिष्वप्युद्दिग्वर्तनं मशी नंतद्वशी
 नोन्मिषितो वेद्यो तरसपक्षश्च नोपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रेण स्यात् । साधारण्येनेति । प्रमात्तविशेष
 संबंधात्तद्वत्त्वेनेत्यर्थः । ननु वयं तावद्विशेषादिसाधारण्यत्वात् साधारण्यत्वात् साधारण्यत्वात् साधारण्यत्वात्
 स्वाकार इवेति । स्वप्रकाशेन यद्विज्ञेयं स्वाकारेण ज्ञानस्वरूपं विज्ञानं वादिमतेनेदमिति केचित् । तेनाकारस्वीकारो
 न च प्रमातेति । एवं वयं तावता शीघ्रं नष्टं बुद्धिरिति भावः । वयं लोवसर्वदा कथंनेत्यत आह विभावादिजीवितेति ।
 एवं तदभावाच्च वयं तावत्पाद इति भावः । ननु विभावादि सप्रमाणं वनाभिकारस्य । किं र्वंतेषां पार्थक्येन
 तीति प्रसंग इत्यत आह पानकेति । पानके कश्चिद्ये शवन्त पार्थक्येन प्रतीतिरित्यर्थः । सर्वगीतामिस्याल्लिङ्गनविशेष
 षणो । तेन व्योष्यद्वित्यर्थः । अन्यत्वात् प्रमेये सन्त्यागोचरत्वं । प्रमात्रेण दमिये स ज्ञेयकत्वं । सुखात्मकत्वं च । कत
 तादीनामपि पार्थक्येनेत्यत आह । नये वमपि स्थापितं कथं साधारण्येन प्रतीतिरसाधारण्यत्वात् साधारण्येनेति । प्रमात्तविशेष
 दिप्रतीतिजन्य एवरसः किं नो यत्तद्वत्त्वेनेत्यत आह । नकार्य इति । नकार्ये पस्थितं विभावादिजन्यो विशिष्ट
 वानकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः । विभावादीति । निमित्तनाशस्य कावनिनाशकत्वात् । द्विषाद्यपि तदनेगी कमात्
 स्यात् तस्य तन्मते जातिरूपत्वात् । नवविशेषादिगुणातरादेव तन्नाश इति भावः । रसस्य वेद्यो तरसपक्षश्च नोपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रेण स्यात् । साधारण्येनेति । प्रमात्तविशेष
 भावः । नवज्ञाप्य इति । स्वमिन्नो किकप्रत्यक्षविषयोनेत्यर्थः । ननु कथं त्वत्पत्तोरस इति व्युत्पत्तिरित्यत आह । वयं
 लोति । विशेषता सत्तेरुत्पत्तिरित्यप्युद्दिग्वर्तनं मशी नंतद्वशी नोन्मिषितो वेद्यो तरसपक्षश्च नोपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रेण स्यात् । साधारण्येनेति । प्रमात्तविशेष
 केति । लोकि की याप्रमिति यथापरिपक्षयोगातां बुजानपदवाच्यानां भेदविषयज्ञानं यथापरिपक्षयोगातां बु
 कपदवाच्यानां स्वात्मगोचरस्येदं तेभ्यो विज्ञेयं यत्सर्वेदं तद्विषयत्वेनेत्यर्थः । न केवलं मसत्त्वाद्वाद्वाद्वा
 रसः किं चितो पीत्याह त आह । कथं । विज्ञेयं । साधारण्यत्वात् । स्वात्मगोचरस्येदं तेभ्यो विज्ञेयं यत्सर्वेदं तद्विषयत्वेनेत्यर्थः । न केवलं मसत्त्वाद्वाद्वाद्वा
 विभावादि

6

मेवेति भावः॥ ननु स्वभिन्नसर्विकल्पनिर्विकल्पकविषयत्वाभावात् परविषयत्वनियतरत्वे के कविषयत्वनिषे-
धेऽभयविषयत्वप्रसक्तिरित्यत आह उभयाभावेति॥ को कोतरतात्त्याभिन्नसर्विकल्पकविषयत्वात् तृतीयकोटि-
संभवादिभिर्भावाः॥ विषयदिति॥ अलिमलिनानुगमशिक्षयाः कर्मधारयस्य तोमघेन वक्तव्यं हि॥ तेनालिमलिनानुग-
मो मेघो यत्र तादृशमित्यर्थः॥ मधुकरेति॥ प्रादृश्यपिकोकिनामाद्यंतीतिकेचित् वस्तुतो रूपकं॥ वसते यथा को-
किनास्तथेदानीं मधुकरा एवेति भावः॥ कथमपीति॥ एतेनालस्य॥ ॥ कृतं वगर्वाभिमुखमिति॥ तुल्ययो-
जिताद्योतकस्येति॥ अत्र वकाराभ्यां गवाभिमुखी कुरतां शत्रुहृन् नयोरेककालतात्पर्यः सप्तम्यो चोत्पत्तेः वास्तव-
तुल्ययोजितादिविरहोपातत्वस्त्वस्य पुञ्जार्थत्वात्॥ तेन वीरातिशयोप्यज्यते॥ यद्यप्यवाही नोपदत्तमेधनं तदेकदे-
शत्वं तथापि केवलस्यासाधुत्वादे कदेशोपचार उपसर्गविदिति भावः॥ रामो साविति॥ असावित्यनेनानिरंतरता-
वना वसेतोपस्थितिर्घोषतो॥ वंदीवैतालिकः॥ एकवाणाहतीति॥ एकवाणाहत्यर्थे श्रुती भूताये चित्रा लास्ता-
लास्तद्विवरोहीतेरित्यर्थः॥ एकवाणाहतेतिसुकरः पाठः॥ उपनेधितिन उदेशे शुभ्रवने वाप्रातिपदिकेन
वज्रचनेन नय॥ गुणो रितानुतो न दोषो रित्तिप्रातिपदिकवचनाभ्यामप्यज्यते॥ नत्वदिति॥ अस्मादित्यस्य वज्र-
चनसिद्धतया तेन सर्वेषामपि दुर्दृष्टवशादेव मितिसंनिधौ व्यज्यते॥ अनेति वस्तुतिमनीति मनिशु॥ अहं
मदनप्रदुरित्यप्यपी भावः॥ मोलमधिवसतीति कर्मभूता धारः॥ त्वादिभिरिति॥ तद्रूपत्वादिपदेदित्यर्थे एषा
येति॥ संशयेनांगां जिभावेन एकव्यंजकानुप्रवेशेन वेति त्रिविधः संकरः॥ उक्तप्रकारचिना संयोगः संसृष्टिः॥ एक-
पंचाशतो नेदानामेकपंचाशता योजने सहस्रद्वयमेकाधिका षट्शती च संयोजनं वहुः प्रकारमिति तावता यदु-
गुणानेयं तुरधिकानियत्वाभिरशतानि संपद्यते॥ अनुरणनेति॥ कांस्याधमिघातपश्चाद्वा विरताशतकारश्च
वदित्यर्थः॥ स्निग्धरूपामलेति स्निग्धारूपामलायां तिस्रया लिङ्गविधौ स्नेहजिह्वयितो च नाहस्यन्ययः॥ वल्गाका-
वकपंक्तिः॥ वेधुनं सविलासयेत्तना सीकरो बुकणाः॥ देवीतिष्ठथी संकोचनं दुहिनुः शोकाकुलत्वादिति केचि-
त्॥ पयो देवा यतने सो हृदा भावात्सुहृदमुपकारित्वं लक्ष्यं दतिशयं प्रतिपादयति यद्यो दानां मधुरके कोपकार-
शीलत्वात्॥ लिङ्गेति सुहृदादिना संवृत्तिरुक्तं वाच्ययोः संसृष्टिः॥ रामपदं यस्य कलङः स्थभाजनत्वं लक्ष्यं

स्त्री तां विना विजी विव्यामी ति अंजय द्विप्रलंभं व्यनक्ति ताभ्यां सहस्रम इत्युच्चार्य तुरसं क्रमि तत्रा व्यस्या तु
 ग्राह्या तु ग्राहकभावेन संकरः तयो रूद्धी पकत्वा तुरा मप देवै कस्मि अंजके नु प्रवेशे नार्थं तिरसं क्रमि तत्रा
 अरस धन्योः संकरः रामो स्त्री मने तले क्षणा मृतस्य विप्रलंभस्य व्यंजनात् वाक्यं ग्ये व्यस्य प्राधा म्यां दे
 सलं विस्तरः ॥ इति काव्यकोमुधां यतुर्थो ह्यसः ॥ अथ गुणी भूतव्यं ग्यनि रूपाणामर्थं मु देश क्रम संगतिं स्त
 ययति एवमिति अगूढमिति वा व्यापे क्षया यमत्काराभावे अं ग्यस्य गुणी भावः तच्च स्वत एवा सुं दर त्वे नागूढत्वा
 दि विरोधेण सप्तके न वेत्यर्थः अगूढमसहृदये रपिवेद्यं गूढं सहृदये कवे धमि सत्यं कामिनी कुव कलशवदि
 तियमत्कारहेतुत्वेन दृष्टांतः यथा कथं विलयनयलं वे लो वल तया कुव युगं यमत्करोति न तयो द्वा दितमित्य
 र्थः अपरस्यां गं स्वने रये त्ये ता लक्ष्य सिद्धेरसादे रूपकारकं वा व्यसि अं गं वा व्यसिद्धिरेव यदधी ना तत्रा अस्पृष्ट
 सहृदयस्या पि दुःख संवेद्यं संदिग्धिति वा व्यापे क्षया संदिग्धप्राधान्ये तु ल्य प्राधान्ये वेत्यर्थः का का क्षितं यथा
 साक्षा विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तत्प्रकारं का का हठे नोपस्थापितमिति केचित् अस्तु दरं स्वत एव
 वा व्यापे क्षया वास्तव शून्यं अगूढमुदाहरति यस्या सुहृदिति शरणागतस्य तत्त लो ह शल कया कलं विधो देश
 यस्त तेन यस्या सुहृदे वं करोति शरणागत इत्यर्थः व्यथो वेद्यः कां वी गुणेति तत्र कर्मणि नियुक्त इत्यर्थः वसकव
 सूची वं धव्यति करे तो यं कतो पुनक्ति ती दुर्वचन श्रवणेन तद्दुःखं मुपजनयतीत्यर्थः आवहानि करोमि अत्रेति
 अस्मन्नरतां श्रेय इति अं ग्यमगूढमित्यर्थः उन्निद्रति उन्निद्रमुक्त्वं उदेति क्वचित्पाठः तत्र के सुराणां नानाव
 र्णत्वेन छदानामतिरक्त्वा तडपादानं विशी गितो गाः गायनस्यां गे मुपट्वा सय हाता पातः मधुपत्वे नमतता गो
 षी वं धेनपानमिति यजुवचनां मंजुमनोरमं दी धि कास्वि तिसंनिधानात् अत्रासीदिति कति पारो नागपाराः वं ध
 नवि धिरिति विधेर् डलं ध्यत्वे न स्वायमानना दनं भयदेव र इति संवेद्यो द्वा वने न तुल्यता पादानं तेन पराभव शोनति
 रोधानां अदेशहरणे न स्वर्ग लसान्धर्या पना ईदं जितो पि अस्मि लं स्मता स्प विधाधि क्यं प्रा धमि सति छतो विवला त्या
 पूता मि त्या दि युज्यते अत्रात्रेति अत्रात्रे देन व्यपदेशः एकस्ये व देशस्य तत्तुल्य मधारत्वे न नयन वायमान रसा लं वन
 त्वेन पुनः पुनरत्रेति व्यपदेश इति केचित् अत्रात्रेति अत्रात्रे देन व्यपदेशः एकस्ये व देशस्य तत्तुल्य मधारत्वे न नयन वायमान रसा लं वन

नायको १

पिराम एवार्थ शक्त्या व्युत्पत्ते तस्य च केनापी कृपात्तेन वा व्यायमान तथा अगृह्यत्वं। यद्यपि सर्वनाम पदानां राम
व्यादिना शक्तिरेवेति व्यंग्यत्वमयुक्तं तथा पिबु द्विस्थत्वेनैव शक्तिराम व्यादिकं व्यंग्यमिति मतेनेदमुक्तं य
द्वातदपरितो धादे वाह तस्याप्यत्रेति युक्तः पाठ इति। वस्तुत एतन्मते सर्वनाम पदानां व्यंजकत्वमवतरा शक्तिरि
ति तत्त्वं। अप्रमिति। स इति पूर्वमनुभूत इत्यर्थः। रसना कर्षणं टिका। हरिश्चरसो भिन्नं समरपति तं हस्तमालो क्य
तदधुनांष्टंगारः करुणा स्योगमिति शेषः। रतेराजं वनासत्वेनात्मन्य नासादि तत्पत्त्यात्। सुखं हेतु विवेकस्य
दुःसहत्वाच्च करुणा स्येन मुख्यत्वादि ति भावः। रसो गमिति शेषः। रसपदं स्याधि भावपरं। निष्पन्नस्य तस्योगत्वा
योगात्। सप्तसाय ते अपसार्थ तद्वत्त्यर्थः। पुञ्जमुञ्जरिति वज्र सरस्यणि वाचस्त्वोक्तोक्तिविप्रस्तो मितान्तवधुजः
स्मृतो वायो मुद्रिता इति योजनाना। परपता प्रेयसामिति। शोकाभिराग कापरेण वदमावाः परपतः कां ताननाह लेख
न्यथा। वल्लीवाना हर इत्युक्तं शासनात्। यदाम ध्ये इति शेषः। लो वि गृह्यति। आत्मसा कुर्वती त्यर्थः। सुकृते रसा
कं व्यंघ्र शोभि पवितो सि तदस्मिन्ना विपत्ते विध्वस्तो इति तेः शत्रुभि स्तं स्तु य स इति सर्वे धः। अविरजेति। गजि
तं हं फासादि शब्द विशेषः। ददरो ज्ञान गोचरो भूत्। एवं करवाल कपन भ्रुकुटी तज्जनि गजना निमदस्पलिंगानि। अ
तएव त्तीया व्युत्पत्ते अन्यथा वाधात्। नाम वाव कृपदं। तज्जाने कार्यत्वेनान्यस्यापि वाव कं। केनापि हेतुना जनेन ये
त्यर्थः। पश्येदिति। व्यक्रमो विपरीतक्रमः। एतेवेति। गुणी भूतारसार्थः। स्तो रसवत्। भावस्तु प्रेयः। रसभावाभासो
ज्जस्वि। भावशोति समाहितः। प्रधानेनेति। प्राधान्यं वाति वमत्कारहेतुत्वं तच्च सद्यैकैव प्रमिति भावः। जन
स्थान इति। कनकस्पष्टगोमार्गं तत्र तच्छा। भवुर्धनिना परिपाटी पु प्रक्रियास्तु अलमत्यर्थे न कृद्यतान कृता
तावदायदा कामर्तुः। कुत्सितमर्तुः। यदनपरिपाटी पु मिथ्या कृति परं परा सुघटना योजना अलमत्यर्थे न कृता। आ
गत्येति। विसंखुलो गी विपयस्तागी विसदशसं स्थानयतीति यावत्। मननुप्र कृता प्रकृत वृत्तां तयो रभेदबुद्धौ अ
प्रकृते प्रकृतौ गत्यमिति वाप्य सिध्यं गत्यमत आह निरूपे दो तिरपि कमलिनी वृत्तांते आ रोपे लो ल्यर्थः। नचा
न वाच्यां गत्वं रवि कम लिनी वृत्तं तस्य तेन विनापि सिद्धे। अत्रेति। ललाहजस्त्वोथो व्यंग्यः। जले मिधानियमना

तदा सच जलदधु जगति वायस्य स्थितिं करोति। अन्यथोपमासं देहात्। दास्यत्वं साम्यां ननु प्रसिद्धत्वेन आ-
 गेव गमलोपस्थितो अभिधानियमनासंभव इति चेत्। प्रसिद्धित्वेन प्रकरणा मुपपद्यत उपस्थिता यपितत्रा-
 रोपितं जगज्जन्यत्ववाधे पुनरभिधया प्रकरणानियंत्रितया जलस्य व्यंजनया गरलस्य चोपस्थितौ गरला-
 भिन्नजलपुद्गे जलदा भिन्नपुद्गजगदुद्धिसंभवात्। नचोपमेयात्र। तत्सदृशेन तत्कार्यसंभवात्। वस्तुतः प्रकर-
 तोनहत्वा हत्वेभिधानियमनेपि व्यंजनघात उपस्थितौ तदभेदबुद्धिस्ततस्तज्जनकत्वेन जले दे भुजगत्वा रोप इति
 तत्त्वं। गच्छामीति। अकृतेति सोऽधुं संवोधनं। तेन मदिष्ये नक्तोसीति व्यंग्यं। यद्वाऽकृतेत्यनेन विजनेपि धीरतां
 नत्पजसीति किमत्रावस्थानेन विफलनेनेति धन्यते। अन्यथोति। स्वतन्त्राचारव्यमित्यर्थः। आमंत्रतोति। अकृतेति
 संवोधनस्यैवाप्रकृतिरूपार्थकस्य भंग्या सूचितं वृथावस्था न तत्त्वदात्मसामित्यर्थः। यद्वा आमंत्रणमं गिभ्यां सूचि-
 तौ वृथावस्थानरूपे दोषाभ्यामलसा मित्यर्थः। पुल्लोकोत्तरः पुल्लेखः। आवितसंवद्धं। अवितामित्यपि पाठः।
 अत्र यद्वैभंगिः किं तपक्षरे वंरूपा। आमंत्रतोत्यादिवाक्यस्येति सिद्धिर्हृदिसमुपपद्यते। तेन विना एतद्विशेषव्यापद-
 र्थस्य शरीरात्माभादिति भावः। हरस्थिति। वंदोदयारंभे बुरासिखित्वेत्यर्थः। परिवृत्तधैर्यत्वं सादृश्यं। किंचेति। वाक्यस्या-
 प्यलोकि कचमत्कारहेतुत्वा दुर्लभातिशयव्यंजकत्वाच्चेति भावः। समं प्राधान्यमिति। दुर्मनाय तद्वतिर्गभीरोत्पाचम-
 त्कारित्वात्। विग्रहवत्संधेरपि हूतस्य विवक्षितत्वाच्च। मश्चामीति। कोधातिशयेन क्रियाणां वर्तमानत्वाभिमाना-
 दधीमानतोक्तिः। उरस्तादृश्या उरसिवा भवतामर्जुनादीनामित्यर्थः। पतो व्यवस्था। सहभावेनेति। सहभावेन दु-
 त्यकात्वेन तद्विशिष्टबुद्धिगोचरत्वेनेति यावत्। मश्चामीतिनेति पर्यवसानात्। अन्यथान्वयकोधासंभवात्। ए-
 वं वसहभूतत्वं गुणीशब्दार्थस्य व्यंग्यप्रतीतिवदुपयोगादिति भावः। वस्तुतो मश्चामीतिलक्ष्यमेवावधारणार्थं व्यं-
 ग्यं। सहभावेनेति यथा व्याख्यातमेवेति तत्त्वं। पाठ्यं समवमत्कारमिति। शब्दश्रवणसमकालमेवां गावसादप्रत्यया-
 ल्कार्यकारणादुत्पत्त्या जलव्यस्यातिशयोक्तिर्लंघातिशयपर्यवसानादिति भावः। एषामिति। सर्ववत्त्वं धनेरिव।
 एषां नेत्यन्यथ इति केचित्।

इदानीं उल्लिख्यते नव्याः अलंकारेण च ध्वनेर्योगि इति पूर्वपिराभ्यामुक्तं नवतीति दृष्टम् ॥३॥

४

यथा योजं यथासंभवं। असंभवि नो भेदाच्चिहाय यावं तो ध्वनेरर्थतिरसं कमितवा अत्वादिना भेदा स्तोः
सजातीयविजातीययोः संकरसंस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तदाश्रयात्। तदुक्तं संधानसर्वकत्वात्। वस्तुमात्रा
वेत्तया अलंकारस्य वारुण्यनियमादित्यर्थः। सगुणी भूतेति। सध्वनिः सारलंकारः गुणी भूतवर्गः सैः
भेदैः सह संकरादिनाद्योत्पत्त्यर्थः। एते भेदैः रूपनिबन्धमानः पुरातनोपपत्तौ नवीभवतीति सफलं ध्वनिभे
दकथनं। न च लंकारादेः प्राधान्यं नवा आद्येनालंकारत्वं मत्वा न लंकारणात् अत्येकध्वनित्वमित्यत्र आह
यधपीति। ब्राह्मणश्रमतो योद्धसं न्यासी। कदाचिदेवान्यालंकारणादलंकारत्वमिति भावः। प्रतीयत इति। य
मत्कारी भवतीति निश्चीयत इत्यर्थः। न च स्तुतथापि विभावादिवाचकपदानां रसलंकारोत्पत्त्यात् आह मुर्यार्थ
वाधाद्यभावादिति। तत्र हेतुमाह अर्थतिरेति। तथा च प्रयोजनाभावात् वभावः। ननु व्यंजनैव नास्ति कुतस्तत्कृतं
त्रैविध्यमत्र आह अर्थतिरेत्यादिकमिति कश्चित्। राक्षो गामानयेत्यादि। वृद्धः प्रयोज्यप्रयोजकभावापत्तः। अग्नि
धेयो घटादिः। वेष्टयेति विष्टारूपलिंगेनेत्यभेदः। अयमेतद्विषये तत्रियागोवरकार्यताज्ञानवान् तत्रोच्यते
ष्टावत्यादिति तज्ञानानुमानमित्यर्थः। अन्यथेति। कारणा विना कार्यन्यथानुपपत्त्याः श्रवणं वाक्यार्थयोः कार्यकारणवाक्य
भावोपपादिकां शक्तिमवधारयतीत्यर्थः। दयात्मिका पुन्यनिस्त्यामित्यर्थः। अन्यथानुपपत्त्यापि त्वेत्यभेदान्
यः। अथपि तेरनेकविधत्वात्। उपसंहरति। बुध्यंते संवंधमिति। एवं त्रिप्रमाणकं संवंधं जानंतीत्यर्थः। अन्यथा
नुपपत्त्याकारणात् ज्ञानमनंतरमर्थपत्त्या शक्तिकल्पनं त्रित्वं वजासपेक्षमिति निवंधारः। तत्र तयोः श्रवणं वाक्यार्थयोः
कार्यकारणत्वादिदृष्टिविरुद्धं निति। घटत्वादिविशिष्टघटाद्यप्यस्त्यौ योग्यतादिवत् न तेषां संसृष्टत्वं बुद्धिरि
तिनेत्यर्थः। तथापीति। सामान्येनापदार्थत्वेन इतरान्वितपदार्थत्वेन वा अवच्छादित आलिंगित इत्यर्थः। अतिविशे
षप्रभृतोऽवाच्य एवेति संवंधः। पदार्थ इति। वाक्यार्थविशेष इति शेषः। तत्र हरेः अतिरभूतस्य विध्यादिति संवंधः। ति
चिस्तदंतिकमेव गतासीत्यादिः। वाक्यार्थविशेष इति शेषः। तन्निराकरोति। तत्रेति। ननु ज्ञातमेव ज्ञापक

मस्ति त्वत् आह ज्ञातव्यं वेति। अन्यथातिप्रसंगादिति भावः। सचेति। संकेत इत्यर्थः। यत्पर इति। यत्र तात्पर्यं सशब्दा
र्थ इत्यर्थः। उपदिश्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः। ननु वाक्यस्य पदानुपस्थापिते पिता त्वर्थं भवत्येव विषयं चेत्यादिवा
क्यस्य नास्य गृहे भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यादिति मतं शंकोतया चिन्ति। स एवेति। एतद्गृहभोजनभावादेत्यर्थः।
वाक्यार्थो वाक्यता त्वर्थं विषयः ननु स शब्दार्थः स इति भावः। निराकरोति तत्रेति। अन्यथाभावेति वकारवै
यर्थ्यादिति भावः। अंगं गि भावः साक्षादिति शेषः। गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्। विषयभूतत्वात्।
ति। एवं च शब्दार्थ एव स इति तत्र तात्पर्यमचिरुद्धमिति भावः। तत्रावयवत्वरः शब्दः स शब्दार्थ इति निरस्तः। यदिवेति।
कथं न वाच्यत्वमित्यन्यथा। ननु तत्र वाक्यप्रतिपाद्ये त्वभिधानेन शोकादीनां तथात्वमतो दोषांतरमाह कस्माच्चेति।
ननु मास्तेन च ततो त्वत् आह किमिति चेति। तथा च सूत्रविरोध इति भावः। यदिव स्तु गत्यापकांतिरेणा चितोभि
धेयस्तस्य वर्यं व्यंजना अन्यथा रुचिं कुरु इत्यादिपदं दुष्टं न स्यात् दुष्टं हरेत् तस्य भावो यो यस्थिते स्तत्राभावात्। तदर्थः
रूपान् चित्वादि त्वादि त्वाह किंच कुं रुचिमित्यादि ननु नित्या नित्य दोषत्वविभागो नुपपन्न एवेत्यत आह नवा नुपपन्न
मिति। ननु व्यंजनापक्षे पितरनुपपन्नमेवेत्यत आह वाच्यवाचकभावेति। इतो पितृव्यं जना सिद्धिरित्याह द्वयमिति॥ त
वाचकत्वे द्वयोस्तु व्येपिकपालिपदे ननु गुणा व्यंजनादेव्या अवेदगम्य व्यक्तौ शोच्यतो पपत्तिरिति युक्तं मनुगुणा
त्वमिति भावः। निषेधविध्यात्मनेति। वैधर्म्यमिति सर्वत्र शेषः। शांतेति। अन्यतरगतत्वेनान्यतर निश्चयो व्यंग्यः
संदेहो वाच्यः ते न रूपेणेत्यर्थः। कथमवनिपेति। दयैगिर्वि। विद्विजां श्रीः स्त्रीकृता तत्कुतो गर्व इत्यन्यथा। दत्तनं चंद
नं। निहृता रे रपी त्वनेन प्रौढत्वमुक्तं। असौ कीर्तिरिति सर्वथा। अपगतं गैरित्यनेन शब्दोः सामर्थ्यमुक्तं। वल्लभे त्वने
न तदपहारस्यातिदुःसह्यमुक्तं। एवं त्वया प्रौढेन तस्य श्रीरपहृता तेन दुर्वलेनापितव वल्लभापहृतेति स एव श्रेया
नितिव्यज्यते। एभिः शब्दभिः। स्तुतीति। निदावा व्यामग्या तु स्तुतिस्तद्व्युत्पत्त्यर्थः। एष स्वरूपभेदः। सर्वमिष्टा ज्ञावे
नेति। सर्वं वाच्यप्रतीतिस्ततो व्यंग्यप्रतीतिरित्यर्थः। शब्देति। शब्दश्रयत्वं वाच्यवाचकभावस्य शब्दे कदे शादिगतत्वं

अंग्यं जकभा वस्ये तथः। शब्दानुशासनेति। अनुशासनेन वा व्याख्यस्य प्रतिभोक्तर्कादिसहितेन अंग्यस्ये तथः।
 प्रतिभावासना। बोध्यमात्रेति। बोध्यमात्रस्य प्रतीतिमात्रं वाच्यं वाचकभावेन विदग्धस्य च मत्कारो अंगजनये तथः।
 संख्याया इति वाचकत्वं अंग्यस्य नानात्वमित्यर्थः। कस्सवेति। अधरखंडं न दृष्ट्वा कुपिते प्राणनाथे सख्या इत्यमु
 क्रिं। वारिते निबिड्वे वामाविपरीतावारिणी। सहस्रपतिको धर्मत्रयमनुभवो इदानीं पुनपल संनिधौ। तस्य निधौ सु
 खजनकमासीदित्यर्थः। अत्र वाच्योर्थः भ्रमरेणास्या अधरखंडितो नापयति न तस्य कोतः। ममेवैवैदग्धमित्यस्य प्र
 तिचेष्टिनी। मये दंसमाहितं पुनरेवं न कार्यमित्यस्य सखीतिविषयमेव इत्यर्थः। कारणाभेद इति। कारणास्य कार्यधर्म
 त्वेनेति न विरुद्धधर्मत्वमिति विभावः। अथ विज्ञासंकेतविषया मे द्वे तथः। तत्रैवाभिधाप्रवृत्तः अंगेयाश्चापितद्वे न
 व्यात्र। शब्देति। शब्दानभिधेयत्वे तात्पर्याविषयत्वमेव प्रयोक्तृकारमासीति। बुद्धिं राम एवात्र वक्तुं बुद्धिस्थीभावेन सं
 बोधनं। अत्र प्रत्याख्यानरुचेरित्यादिपादत्रया प्रत्याख्यानरुचेः परिहारपरायणाया भरतसारायणेन। सोऽस्वीकृतः।
 व्यापदो विपत्तेरिति श्लोकात्। नियतसं वंधादिकं चानुपदं विवेकविषयते। कथं वा मुखाथविधं विना लज्जतो सा
 ह अता एषेति। अत्र पथिकत्वेनानभिज्ञत्वं चोच्यते। दिक् स क इति निर्दायांकः। सवाच्योऽश्रेयः प्रतिबंधकत्वात्। अ
 त एवेति। यद्वैत एव संकेतसापेक्षमभिधातदाधसापेक्षं लक्षणात् त एव परंपरया लक्षणापि संकेतसापेक्षं वेत्यभिधा
 पुच्छं भूते तथः। विपरीतेति। रसाकुलास्स मग्ना। नियमनमाच्छादना। अस्मभ्यो प्रकाशा। संकोचो मुद्रा। स्थगनं पि
 धार्नं। निर्व्यत्रयमाश्रयं। निराकरोति तैरपीति। अविद्येति। अधिधादशायामित्यर्थः। तैरपि व्यवहारे भेद न यस्वीका
 रादिति भावः। उक्तेति। निःशेषताद्वित्यर्थः। विधादिस्तदंति कमेधगतासीत्यादिरित्यर्थः। विधिरुक्तनिषेधाभा
 वः। एवंवेति। प्रतिबंधोऽपि। तथायसंबंधसत्त्वे पितव्यापि विना अंग्यं जकभाव इत्यर्थः। पक्षधर्मतामाह धर्मनिषे
 त्वेनेति। त्रिरूपादिति। पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षसत्त्व रूपधर्मयुक्तादित्यर्थः। बाधाभावादेः साधारणात्वादन
 मिधानां अन्वयितरेक्युच्यतेतिरेकिरूपत्रयमिति कश्चित्। तद्वप इति। लिङ्गज्ञानमनुमानं यदुक्तं तेनानुमानेनानुमितेन
 रूपत इत्यनुमानरूपो अंग्यं जकभाव इत्यर्थः। अनुमानपदमेतुमिति परमन्वयासामानाधिकरण्यासंभवात्।

एवं यानुमानो देवम्यग्यप्रतीतिरिति भावः॥ धार्मिकेति सोत्प्राप्तः। परश्रेयोविघटकस्यातत्वात्। विश्वस्तोऽमीतः॥
 ते नभीरुस्त्वभावत्वमुक्तं। सञ्चेति यद्भयेन ग्रामे भ्रमणं विहृतमासीत्। तेनेति प्रसिद्धिरुक्तेत्यतो मयामिथ्यानीत्य
 तद्वतिलभ्यते। अत्र संकेतितं निःकुञ्जं पुष्पावययादिनिमित्तं संवरतो धार्मिकस्य निवारणार्थमिविनयवत्सेदं
 सुच्यते। अन्येनवेति। निधिलाभादिनेत्यर्थः। न तु सामान्यतएव भ्रमणायो गम्यत्वं न साध्यं मपि तु वीरस्य भावस्य
 तत्र साध्याभावव्याप्यत्वेन विरोध इत्याहुः। नो विभ्यदपीति। स्थरादिशंकया अपौरुषेयत्वाद्देति शेषः॥ एवं
 व्यभिचरितो व्यतिरेकी विरुद्ध इति मतेनेदमुक्तमिति निरुक्तं। विरोधे साध्ये यथा श्रुतस्यैव सम्यक्कात्। एवं च न
 रूपासिद्धिरपीत्याहुः। गोदावरीतीर इति वचनस्येति। सुश्रुतीप्रयुक्तस्येति शेषः॥ स्थानांतरेपि व्यभिचारः
 माह निःशेषेति। नोपभोग एवेति। नोपभोगव्याप्तानीत्यर्थः। न तु व्यंजनाविकथमत आह व्यक्तित्वादिनेति।
 न च तत्राप्यधमत्वेन तदनुमानमत आह न साधमत्यमिति। एवं वा सिद्धिरपीति भावः॥ न च व्यक्तिपक्षेपि दोष
 इत्यत आह एवं विधादिति। तत्र व्याप्तेरनंगत्वेन संभावनावलादेव तत्सिद्धिरिति भावः॥ ॥ इति काव्यकोष
 ध्यां पूर्वमोऽष्टासः॥ ॥ एवं गुणीभूतम्यग्येनित्तरिते चित्रमेद निरूपणावसरा। तत्र यद्यपि सादृश्यादर्थविचरूप
 मेदद्वयं प्रथमोऽष्टास एव दर्शितं तद्देहाश्चालंकारप्रदर्शनेनेव दर्शितामविष्यतीति न दर्शनीयं किं विदस्ति
 तथापि दर्शितमेदद्वयमेव तावदनुपपन्नं सादृश्यालंकारवोरन्योन्ये स्येतादुपलंभात्। उपलंभेवात्तनी
 यमेदप्रसंगात्तदुपपादयति। सादृश्यालंकारमेव के कसत्वेन विभाजोऽपि तु प्राधान्यपुरस्कारेणेति प
 रीतो परत्वात् न वेयमर्थमिति भावः। न तु तथापि केचिच्छालंकारमेव के विदथालंकारमेव मन्यते तत्कस्यमत
 मालं व्यविभाग इत्यत आह रूपकादिरिति। अर्थस्य विभावादि रूपस्य रसव्यंजकत्वेन तद्वर्णनं एवालंकार इति
 भावः। रूपकादिमलंकारमिति काव्यस्य लंकारो वाच्यः काव्यवकृतिभावः सुवशाद्व्येति तद्वर्णनं एवालंका
 र इति भावः। व्यक्तित्वं विशिष्टं लंकारो वाच्यः। सादृश्यालंकार इत्यर्थः। सोऽसादृश्यालंकार इत्यर्थः।

तासावशब्धमिति भावः। शब्दाभिधेयेति। द्वयोरपि कवि संरंभगोचरत्वादिति भावः। कनकेति। कनकप्रभोर
 कः। विरेहत्यादिना पांडुरत्वं सरसेत्यादिनावाति धावत्वात्। प्रकाश्यते। स्वभावोऽत्युपमयोः सत्ये व्यप्राधान्या
 च विचित्रत्वं कवेस्तुत्रैव संरंभात्तुति दृष्टीति कुटिलतामिवेति सलोपमातेन यथा कुटिलता तथा कालताम
 पिनत्यजंतीत्यर्थः। कुटिलतामपीति क्वचित्पाठः। श्लेषपरिवितोऽर्थो लंकारः स छंदो योत्र प्रधानः। आसमाप्ति
 कवेस्तुत्रैव संरंभात्। अनुप्रासादेर्गुणीभूतत्वात्। न च त्रकथमर्थं ग्यत्वं रतिभावसत्त्वं दत्त आह्वयघपीति
 तथापीति तात्पर्यमिति भावः। एतत्काव्यद्वयं शब्दविचित्रमर्थविचित्रं। धनिप्रभेदवच्चित्रभेदानेन निधानेन
 जमाह अत्रेति॥ ॥ इति काव्यकोमुष्ठां पक्षो धीसः॥ ॥ काव्यस्वरूपमिति। धर्मिणि निरूपिते दोषाभावादि वि
 व शेषानि रूपणां सरा। तेषु दोषाभावाः प्रधानं सति दोषे गुणादेर किं विलकरत्वात्। उक्तं च। स्याद्दुः सुंदर
 मपि श्वित्रे तो केन दुर्भगमिति। सति दोषाभावे गुणादेर किं विनापि वमत्कारः संभवति अप दोषते व विगुणा
 स्पृष्टा इति न्यायात्। अतः प्रथमं तन्निरूपणे पि प्रतियोगित्वेन दोषानि रूप्याः नव सामान्यज्ञानं विना वि
 शोषाजिज्ञासतिसामान्यलक्षणमाहेत्यर्थः। मुख्यार्थेति। मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादित्यर्थः। व्यधिकरणे पिव
 ऊं व्रीह्यनुशासनात्। कंठे काल इति वत्। सुस्थितिर्हतिराद्ः करणसाधनं दोषशब्दोपेवं। मुख्यत्वं न शक्य
 त्वं किं तु प्रधानत्वं मित्याहरस्येति। रसशब्देन भावादि रस्यत्वेन रस्यत इति कल्पति संभवात्। किं व मुख्यत्वं
 मुख्यत्वं रसस्य मुख्यस्वरूपत्वात् अथ त्वं शब्द प्रयोऽप्यथ लक्ष्यविषयत्वं तयोः कर्मधारयाः। एवं रस एव पर्यवेसा
 नादन्यथापि दवे यथ्यति। न च परस्परव्यभिचाराभावात्। अन्यतरव्यभिचारस्य वृत्तं न त्वात्। बुधवर्द्धमान इति
 वत्। अप कर्मश्च रस निष्ठजातिविशेषः स एवोक्तः। तारत्वमंदत्ववत्। भेदाभावेन संकरयोगात्। अंजकं
 ये विंशे पाप्रतीतिवै विमात्। यद्वा शानविशेषे पृथक् पृथक् कृतसत्ये ते का धि कर तपाभावात्। केविशु मुख्य
 ये रं मुख्यार्थमिति वतुर्थः समासः। तश्च शब्दाद्युगलं तस्य हतिरन्यथा त्वं येन रूपेण व्यंजकत्वं तदभावात् तद
 नंतरमस्य सम्यगनवभासात्। लोके विदीपादि वैगुण्येन घटादेः सम्यगनवभासात्। तस्यैव वाप्यवर्धपिदेना
 निधानात्। तन्न। विशेषता समासस्य लघुत्वेन त्यागायोगात्।

न न्येवं नीरखे हो भो न स्याद्विधात्मादि धात्वाभावादि तत्र आह तदाश्रयादिति तदाश्रयत्वादित्यर्थः। न न्येवं शब्दादि।
दोषाणां तत्त्वं न स्यादत आह उभयेति ननु हति न शिः सवस्सादीनामनुपपन्न इत्य आह हतिरपकर्ष इति। आदि
पदादिति। शब्दपदेन प्रतिपादकाभिधानं तेन पदवाक्ययोरेव लोभाः। अन्यथा वत्तस्यापि शब्दपदादेव लोभे आ
दि पदे न तदुपादानविरोधादिति भावः। यद्यप्येकाक्षरकोषादौ सर्वे धातवो वत्तानामप्युक्तः तथा विद्यत्र
यत्पदं शर्कं तत्र तदेकदेशस्याशक्तत्वं मित्यभिधानेने तदुक्तं। अत्र केचित्। यत्र रसस्यानुसृतिस्तत्र नो
षत्त्वं न स्यात् अथ कर्षाभावादिति चेत्। ना उदेरप्युद्धि विधातस्यापकर्षपदार्थत्वात्। सावरसवत्यविलेखि
तायमल्कारिणी रसगोचरा नीरसेत्यविलं वितायमल्कारिणी वाक्यार्थगोचरेति। विशिष्ट विधातस्य सर्व
नाविशेषादित्यस्मिन्नित्येव रत्ताः। ननु श्रुतिकदुत्यादीनां लक्षणा परत्वे विभागपरत्वाद्धस्यानुपस्थितौ कथं
लक्षणा वाक्यार्थनिर्वाह इति चेत्। न। लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि लक्षणात्वे विरोधाभावात् पृथिवीत्यादि वत्।
श्रुतीति। श्रुतिकदुत्वं श्रुत्कदेगजनकतावच्छेदकधर्मवित्त्वं तच्च परुषवत्त्वमित्यर्थः। फलौ पधानस्य पुरुष
मेदकालभेदादिना अनियतत्वात्। परुषत्वं चाति यत्ननिःपाद्यत्वं। दुर्वचनत्वमिति यावत्। तदुक्तं कष्टमिति।
माधुर्यगुणा व्यञ्जकत्वात्। एवं वरुणो वत्तानां परुषत्वे पदोषत्वं कस्यचित् तत्त्वात्वे तदेकदेशत्वं मन्वथाभे देशे
दासंभवात्। पदत्वप्रतिसंधिनिवन्धनं पददोषत्वमिति कश्चित्। नवप्रतिष्ठा लवत्त्वसंकरः। मधुराणाम
पिरोदादौ प्रतिष्ठा लवत्त्वसंभवात्। किं वृजना कोमलानां प्रतिष्ठा लवत्त्वमपि परुषत्वा संभवात्। अनंगेति।
अनंगस्याप्यदीपकत्वेन मंगलगृहत्वं। जोवनैरिति शेषः। तेन तरंगितैर्जीविततरंगैः अनवच्छिन्नैरितियावत्।
तादृशापांगमंजिभिर्जीविततरंगैरिति संबंधः। यदा तरंगितैरिति स्थितं तल्लक्षणे तृतीयातेनूतन्ये गीविशेष
रं तामेतत्। करणे तृतीयेत्युक्तं। क्मालिङ्गने तस्य करणत्वायोगात्। तरंगशब्दादवारवाक्पूतं न तरंगावरणे
लक्षितयेति कश्चित्। लभत इति वर्तमानसामीप्ये लक्ष्। अविरेता लक्ष्यतरंग्यः। सदेति पाठे सम्पूरु। स्वायते
शब्दप्रयोगे तादृशापतापकशब्दप्रयोगेन श्रोतुं देगे ह्यकतावीजं। प्रतिष्ठा लवत्त्वतदित्येव माहा वेयाकर

ता दोषकश्चिश्चो तं विवानदोषः उद्देशाभावात् अतएवानित्यदोषत्वं अनुकरणादप्येन कचिदोषस्येवानि
 स दोषत्वात् एतन्महति ५२ तदित्यपलापायोग्यं मंदविषयकमत्यविषयकं तेन वा उरुत्वलाभात् पुनित्वा श
 वरः पच्छीपतीत्यनेन तत्रा लोचितं क कुंभस्याभयमप्यापादनं तत्रार्थनिरासी नमिति कर्तव्यं विरोधोभा
 व्यमर्थमाह कुचयुगं पत्रा दृतमिति स्तनयोरना दृतत्वे तदा सकस्य प्रहारपाटवं न भवतीति प्रार्थना कुंजरकु
 लं कर्तुं सपिबो नाथ तदिति सविरिह्यत्यर्थः आशि विनाथ इति सामान्यतस्तिवादि प्राप्नो सिद्धे सत्ता रंभो
 नियमार्थ इति न्यायेन नाथतेराशि व्यवात्मने पद नियमादाशि विनाथ इत्यप्यवाधादित्यर्थः ननु नाथ
 तदिति स्वरूपं संस्कृतममर्थविशेषेन तथेत्यर्थो बोधाविति चेन्नाना रा दस्य परिहृत्य सत्त्वेनातत्वात् अ
 थानिवगमश्चात्र दोषत्ववीजमतएव नित्यदोषत्वं आम्नातमपीति अनुशासनसिद्धमपीत्यर्थः तेनासाधु
 व्यवहरेदः तेन यथाह सिद्धं तथा प्रयोगाभावात् अन्यथातिप्रसंगात् अनादृतमप्युक्तमित्यर्थः ननु द्विजैः
 कविभिरनादृतसत्त्वे व्यतिप्रसंग इति चेन्नाना वरूपादनादिति प्रसंगभंगात् अलंकारव्यकरणा कृतप्रयो
 गनिषेधस्तत्रमिति केचित् यथायमिति दासतावारः कुरकु मीपदार्थेपि स्थिति विलंबश्च ह्युक्ततावीजं वस्तु
 तः कविसमयचित्तं धनप्रयोजनात् संधानेन मुख्यार्थ विच्छेद इति तत्त्वं एतस्य प्रमकादावदोषत्वादनित्य
 दोषत्वं तत्रोद्दालंकारसंभवेनाविलंबस्यानुद्देश्यत्वात् यतदर्थपि ह्युत इति तदर्थपठितमपि प्रकृतं विवक्षि
 तार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः पदांतरोपसंदानेन सामर्थ्यात् असमर्थमित्यप्यार्थनिर्गस्तत्रेव पर्यवसानात्
 हंतीति धातोर्गसर्थत्वेपि पदसादिशब्दवत्पदांतरा योगेनैव तदुपस्थापकत्वात् समर्थमित्यर्थः मुख्यार्थ
 नुपस्थितिर्ह्युक्ततावीजमतएव नित्यदोषत्वं उज्वली कृतत्वमुज्ज्वलता नीतत्वात्तिरोधानेन विलंबेनोपस्थानं
 ह्युक्ततावीजं विवक्षितस्य विलंबेनोपस्थितिः अस्पष्टमका सवदोषत्वादनित्यदोषत्वं अनुवितार्थमिति वि
 वक्षितं ततिरस्मको व्येयस्य तदित्यर्थः तपस्विभिरिति सत्रितो धाशिका पञ्चतामुपागताहता इत्यर्थः अश्वमे
 धे पश्वाव एव हृत्यंते पशुपदमिति मया संशयमिति वदुपमानाभावादिति भावः नच विरुद्धमतिकारिवा तस्य पदांत
 रसापेक्षस्य तत्वात् विवक्षितं ततिरस्मको व्येयस्य तदित्यर्थः तपस्विभिरिति सत्रितो धाशिका पञ्चतामुपागताहता इत्यर्थः अश्वमे

प्रयोजनानुसंधानव्यवस्थेन च। अत्रेति। जायत इति जं हुरिति वोगराक्तावपि अदा तत्वेनावावकमित्यर्थः। ६
संभवंतिरावर्तोतिचादीनामिति। गोरत्वंसमानाधिकरणसौरभेण तपस्विनीत्वं व्यंग्यं। सहृदयवैरस्यं हृषकतावीजं।
अमित्यदो बोधो ननुवादीनामपदत्वा कथं पदसौ पर्यमिति वाच्यं। ममपदस्यैव दुष्टत्वात्। तेनामपि पदत्वमिति।
तिकेचित्। अवावकमिति। विवृत्तिवधमपि शिष्टस्य धर्मितो नवावकमित्यर्थः। संकेतस्य स्वस्वपदस्यैव
तत्राभावात्। अतएवासमर्थभेदा तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात्। तत्र क्वचिदमिति साक्षावपि विवृत्तितत्र
कारशक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारसाक्षावपि धर्मितो नदभावात्। क्वचिदुभयसाक्ष्यभावात्। तत्रात्रोदाहर
णामवंधेति। विद्विषादरत्नत्राकारशब्दे षड्व्यं अत्रदिनमितीति। अत्र वियोगवेदना विकलमनस्कतया ताम
सीत्यनेन तमोऽमयत्वे विवृत्तिते तद्वेपरीत्यपरत्वेनादिनपदं प्रयुक्तं कालविशेषरूपावपि प्रकाराभयत्वे
न तदावकं दिनपदं नैत्यर्थः। यत्रेति। उपसर्गवलेन धर्मधर्मितो रुभयो रप्युपस्थापकमित्यर्थः। विदधदि
ति। विशेषेण दधदित्यर्थः। हृषकतावीजमथातुपस्थिति। नित्यदो बोधो। विधाश्लीलमिति। अश्रीरस्यास्ती
त्यर्थे सिध्दादित्वात् प्रत्ययः। कपित्वादिनादेकस्य लत्वम्। एवं च कोतिश्च न्यत्वं तदर्थः। तत्रातिप्रसक्तं
कमिति व्रीडाद्यन्यतमव्यक्तिहेतुकत्वं तद्विशेषो बोधः। नचेतत्र येनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडाद्य
न्यतमहेतुका कोतिमत्वे नानार्थोपमश्लीलशब्दस्यार्थः। अन्यतमत्वमेव विभाजकमितिकश्चित्। तत्र व्रीडा
व्यंजकमुदाहरतिसाधनमिति। जुगुप्सा व्यंजकमुदाहरतिलीलेति। अनुनायकेन नतिमूलेन नतिविनेयं विसुं विदे
तिसंवेद्यः। अत्मासपत्नीतिकेचित्। मुग्धासुंदरी। आंत्येति नतिर्मतरेणासुं वने हतुनिदेशः। तत्र आंतिमुग्धा
यानेन हृषितत्वज्ञानं। धूर्ततानाथकस्य स्फुटे वा। अतेशब्दयोगे विद्वितीया तद्वृत्ते परमात्मानमिति वत्। अम
गल्यप्रकाशकमुदाहरति। मृडपवनेति। वर्हद्वत्पपाठः। पिच्छवर्हेनेष्टं सकृद्वत्पुंसासनविरोधात्। एव्येति।
जुदाहरणे चित्यर्थः। यद्यपि नारापदममंगलार्थकेमेव ननु व्यंजकं तथाप्यमंगलत्वमपि नराक्यमिति भावः।
वस्तुतो विनाशपदेनासत्त्वं विवृत्तितमत्रेत्यभिधानात् नारास्मारकत्वेनामंगलत्वमिति त्वत्वं। अतएव न विरु
द्धमिति। कारित्वं तत्र राक्ये वदितुं न विवृत्तित्वं न वा। वस्तुतो न विरुद्धस्यार्थस्य विवृत्तित्वमेवेति

तत्त्वं। तादृशाथोपस्थित्या श्रोतुर्नैव मुखं हृषकतावीजं। रामकथादौ न दोषस्तत्परि बोधकत्वात्। भगिनी
शिवलिंगप्रह्लादादिपदे च विन तथा असंभोपस्थित्यभावात्। अतएवानित्यदोषत्वांसदिग्धमिति। अ
भिधारितार्थकमित्यर्थगतत्रयपदसंदेहे तदसंदेहे वेत्यन्यदेतत्। वधामिति। द्वितीया तत्वेन मस्यामिति सम्भ
शम्पतत्वे हठादृतमहिलायामिति कृपाधिकरणनिर्देशः। हृषकतावीजमुद्देश्यनिश्चयाभावात्। यत्रसंदेह
एकोद्देश्यो यत्र वा प्रकरणादिना विशेषनिश्चयस्तत्रा दोषत्वमतएवानित्यदोषत्वात् - केवले शास्त्र इति॥
न नो व्यार्थकत्वेन शब्दांशुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः। अतएवाप्रयुक्ताद्देहः। तस्या न्यत्रापि
प्रसिद्धत्वात्। सम्पत्तौ नेति। आशयो मिथ्याज्ञानजनितसंस्कारः। योगजमदृष्टं वा। अत्रेति। एवं शास्त्रांतरे
प्राप्स्येति। हृषकतावीजंतच्छास्त्रां न भिन्नस्याथानुपस्थितिः। अतएव तदभिज्ञं प्रत्यक्षोपस्थित्यनित्यमित्यर्थः। यत्तु लोका
केवले लोक इति। सकललोकप्रसिद्धं। वस्मिन्देशे सर्वलोके वदितव्यं वदितव्यं इत्यर्थः। यत्तु लोका
मात्रप्रसिद्धत्वमुक्तार्थः। अतएवाप्रसिद्धभेदात् तस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति। तत्र उदाहृते कटिशब्दे रवादनपाना
दिशब्दे चोदाहरणीये तदभावात्। न चाश्लीलसंस्कारस्तस्य ग्रीडादिव्यं जकत्वेन तथात्वात्। ग्राम्यत्वस्य स्वत
एवोपाधित्वात्। रुकेति। राकास्यं चिंतापूतिमा। हृषकतावीजं तादृशशब्दप्रयोगेश्रोतुर्वैमुख्यं। न चाश्लील
त्वं। तस्य ग्राम्यत्वाप्रयोजकत्वात्। रवादनपानादिशब्दे तदभावात्। विदूषकाद्यक्तौ न दोषः। तत्र वैमुख्यभावा
त्। अतएवानित्यदोषत्वात्। शरत्कालेति। मुखं कर्तुं। अत्र वपेटेनेति। यथेष्टपातनकरणं निजितत्वं लक्ष्यते अ
तिथिपदेनेति शेषः। अन्यथा केवलं वपेटपदस्य लाक्षतिकत्वेन न्ययात्। लक्षणावपेटपदद्वयन्यथासंभ
वात्। वपेटपतनस्य वाधात्। समासे इवादिशब्दलोपे नवान्यथा। यद्यपि यथेष्टमिदस्यासंभवे चिंतायत्वादिसुदि
ष्टमे वभासते तथाप्यतद्गुणो नातिथिपदे तथा नेति तदुदाहरणं प्रष्टव्यं। वपेटेत्यादिसामस्त्ये यथेष्टं निजितत्वं लक्ष
कं। नूतनमुख्यशब्दातिरेकी कश्चिदर्थो गम्यत इति निर्वधारः। वाक्ये एव लक्षणातिकेचित्। हृषकता
वीजं हस्यभावेनाथानुपस्थित्यपेक्षं। तत्र विज्ञायत्वातिशयस्तथा। उत्तमं प्रत्यक्षमेतदुक्ते तदभावात्। प्रत्यक्षार्थ
मिदं॥

अत्रमिथ्येति। मिथ्यार्थस्याप्राप्तत्वात्तत्प्राप्तौ निष्फलत्वेन चित्तत्वेन किमेतद्विषयसंगतेः॥६॥

यत्तत्प्रतीतिरिति। विलंबश्चानासन्त्वेन सामान्यसकपदात्मकरणाद्यभावे भट्टितिविशेषानुपस्थिते वैलम्ब्य
देतत्। अतएवानित्यदोषत्वं। अत्रिलोचनेति। सामान्यतो न्ययबोधाविलंबेऽपि ब्रह्मादिना भट्टितिनोपस्थिति
रन्यथापितथात्वात्। हृषकवादी जंबवप्रतीतिविलंबः। यमकादावदोषः। प्रतीत्यविलंबस्यानुदेयत्वात्। अत
एवानित्यदोषत्वं। अविमृष्ट इति। प्राधान्यं विधिप्रतीतियोग्यतासाधनानुपसर्जनी। भूतत्वे सत्कदेवपानंतर्था।
अतो न्यकारो ह्ययमिहा दोषातिव्याप्तिप्राधान्याभावात्। कवि द्विधेयस्यानुपस्थापनात्। मूलमिति। उह
तमुद्धतप्रायं यत्कर्तृनमुत्तरोत्तरमुद्धार्यस्त्वस्त्वकर्तृनैतेन वातनाधिक्यानुभवात्। सस्तामिति। केसरो वकुलः।
न्यासः समर्पितं द्रव्यं। मौर्वी द्वितीया मिति विधिस्वरूपकथनं। यथाश्रुते द्वितीयत्वस्य समासे गुणीभावात्।
पदैक्यजदेरपविधेयभावासंभवाच्चा। वज्रव्रीहवे वतद्वितीयगुणीभूतस्यान्यपदार्थगुणीभावे सत्कदाह
किंति। वपुरिति। यत्रिलोचने स्तितव्यस्त्वमविधेरेषु किं नृपतइत्यन्यः। यथाश्रुतान्वये स्थापदेस्तान्निष्ठतयोपस्था
सप्रसंगादिति निबन्धः। वस्तुतो यथाश्रुतमेव सम्पदु। यतइत्यध्याहारेण वपुरि साधन्यपात्। सर्वोक्तिव्याख्या
ने निवेदिते वस्त्वित्यादेरनन्यथादनासत्त्वेनैव वधेया। अलक्षितेति। यद्यपि यो वपिर्विनिबन्धनमप्राधान्यमेवमा
पितथापि समासनिबन्धनं तान्निवर्ततइति भावः। न न्नसमासे उदाहरति। आनंदेति। विरक्तं प्रतिनायिकासखी
नाश्रुक्तिः। निषेधाविधेय इति। असमास एव नञोऽभाववाचकत्वात्। तथा वनमुक्तेति विवक्षितं। अभानवि
धौ दृष्टांतो यथेति। मेघादो निराचरादिभ्रमानंतरं पुस्तुरवसदयमुक्तिः। दृष्टो वलवात्। सुरधनु रिरंधनुः। भिक्
षः प्रक्षरविशेषः। उर्वशी प्रियामभोतिसंबन्धः। न न्नथाश्रुतादेन क्रियांतरविधौ दृष्टांतमाह जुगोपेति। न न्नसमासेन
नञोऽभावार्थत्वमिति भावः। विरुद्धेति। प्रकृतप्रतीतिन्यकारकप्रतीतिजनकमित्यर्थः। सुधाकरेति। सुधाकरकरा
कारं विशारदमुज्ज्वलं श्रेष्ठं वावेदितं यस्य। अकार्यमिप्रशस्तकार्यं समासे यंतरि निरुद्धत्वेन तदुदाहरति। विर
कालेति। विरकालपरिप्राप्ता लोचना नंदद्वयनिर्मुक्त्यर्थः। अत्रेति। गलत्रहपदस्य स्तुत्येन रोगविशेषोपस्था
पकत्वादिति भावः। न न्नस्तमिति। न न्नसमासेन नञोऽभावार्थत्वात्। धनुर्व्यासजं ताभं जयतेत्यर्थः। तार

१३ । को सुरविशेषः । अत्रेति । अन्यथा भवादि लोकाभि दध्यादिति भावः । नानार्थत्वेन तदुदाहरति गोरपीति । यद्वा
हन तां प्राप्नुय तो गोरपि सविधे सो विप्रसिद्धो गिरि सुता सिंहः निरहंकार इत्यवयवः । अत्रि काङ्क्षति तस्याः प्रकृति
त्वेन जगन्मातृत्वात् तस्यारमणो महेशः । अत्रेति । अत्रि कामाता तस्यारमण इति विस्तृता मतिरित्यर्थः । नवाभ
वन्मतयोगसंकरः । तत्राभिमतान्वायो यो यो न भिन्नतवो यो यो । प्रकाशितविस्तृतस्यार्थदोषत्वात् । ह्युपकृता
वीजं विवक्षिता र्थविस्कारकार्थोपस्थितिनिमित्तह्युपगमे तत् । किं वादिषु समासनिधमा तत्कृतिकङ्कादि
षु नियमः तत्रक्रमेणोदाहरति समासगतं यथेति । सुधासां प्रतरंगपुल्लोचने यस्याः सातथेत्यर्थः । वङ्गह
मदूरः निष्कदिनं रावः । अन्यदपीति । अतसंस्कृत्यादिकमपीत्यर्थः । उक्तान्यदोषान्पदैकदेशेति दिशति । अ
पास्येति । अतसंस्कारमिमादिभावप्रधानो निर्देशः । एते श्रुति कटुत्वाद्यप्यनुक्तविलदोषत्वं क्विदेक
देशोषत्वमत्र किं विनिगमकं । नवसर्वेषामेव वर्णनां श्रुति कटुत्वे पददोषत्वं । तथा सति सो ध्येष्ट्या दोष
दोषासंभवे वाक्यदोषत्वं न स्यात् । नानापददुष्टत्वाभावादिति चेत् । यत्र पदांतरसाहित्येन पदानां दोषत्वं स
वाक्यदोषः । नवासाधसमर्थादीनां तदिति तन्निरसनमिति प्रायः । तन्ना सो ध्येष्ट्या दिवाक्यदोषोदाहरणे
सर्वथेव गत्यभावात् । किं वा वाचकमसमर्थमिमानशीलं किमिति नापास्तमिति उच्यते । विवक्षितधर्मपरस्या
पकशब्दसंबन्धित्वेनानापदसंबन्धिदोषत्वं वाक्यदोषत्वमभिमतं तस्य तदेकदेशे दृष्टित्वेपि सत्त्वात् । ननु
पददुष्टत्वं तद्दीजं गोरवात् । न्यकारो ह्ययमित्यत्रा पददोषविधेयवाचकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वेनाविकलत्वात् ।
असमर्थदोषेन तथा । धर्मिणो नुपस्थापनात् । निरर्थकविवक्षा विरहादित्यलं विस्तारः । ययं तु नानापददोष
त्वे वाक्यदोषत्वं एकयत्तदुष्टत्वे पदैकदेशदोषत्वं नानावर्णदुष्टत्वे पददोषत्वं । सो ध्येष्ट्या दोषवद्गुणपदेषु
नानावर्णदुष्टत्वसत्त्वात् । पददोषत्वात् तत्र वाक्यदोषत्वं वाधकाभावात् । वस्तुतो नानापददृष्टित्वेन यत्र विव
क्षितार्थप्रतीतिदुष्टत्ववीजस्याधिपतयेयताया दोषत्वे । कष्टत्वादीनामलक्षणेन कत्वादिसंभवात् । नवासा

धुत्वा हो तथा । नाना पदासाधुत्वे न दोषाधिक्या भावात् । निरर्थके विवक्षितार्थत्वाभावात् । अवाचकेऽपि कुनिन्द
 मिता । कविद्वर्मधर्मितोऽस्योऽपीत्यतिशयसंभवात् । अत्र ये वाक्यद्वयत्वे नानुसंधीयमानाश्चमत्कारविरो
 धिनस्ति वा मेव वाक्यदोषत्वं न यावाव का दयस्तथेति केचित् । उदाहरति सोऽप्येति । अपारी त एडः तर्पणे
 धातुः । रातु दसतु रासने धातुः । पालितिकवि साठः । अने उ मूकता चेति ति र्वुडने करणत्वं । अने उ मूकशक्तिः ।
 न एड मूको यस्मादित्यत्र । कुविंदर निगुण ग्रामं शौचादिसमूहो पट्टयसि पट्ट करोषि । अभितः सवृत्तिः
 आशी हपरिता हार्या । अयराश्रो लकार प्रश्ने वा । गोरंश्चेतं । सि तो गोर इति को भावः । विकटं सुंदरं । विक
 टः सुंदरे प्रोक्त इति विश्वः । विगता छादनमप्रतिरोधं विवक्ष्यं । अथंतिरमुक्त रूपः । उपश्लो क्यमानः स्तुतः ।
 अत्र प्राप्तेति । प्रगतजलदत्त विष्णुपदत्वसज्ञाश्रवणसंकोचत्वप्राप्त्या दिनास्तु ये तो तिरोषः । पमानामित्यत्र
 पत्राणामित्यपपाठः । अश्ली लेषु धीडा व्यंजकं पुदाहरति नृपतेरिति । उपसर्पिता मभिमुखगमनं रिंसाय ।
 मोहनं वेतनाश्रयत्वं निधुवनं वा । कपनादिपदानां धीडा व्यंजकत्वं नास्तीत्याह । अनेति । उपलक्षणा परं
 दितिकेचित् । तेनेरिति । वा तं छदितमुपेक्षितं वा । उत्सर्गो मितः शेषश्च । सुरालयेति । पर्यप्तासमृद्धा परिस
 र्वतो भावेनाप्यसमृद्धत्वात् । तस्या धीति । यो गिनस्ता यत्रिविधाः मृदुपायो मध्योपायो धिमात्रोपायश्च । ते वप्रत्येकं
 मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्ती प्रसंवेगश्चेति त्रिधा । एवं न यमेदाभवंति । ते धिमात्रोपायस्ती प्रसंवेगः सिद्ध
 कथ्यते । दृढेति । विरकालनिरंतराभासो दृढभूमिः । तल्लियस्तदेकप्रिय इति यत्नविशेषणमिति केचित् । य
 स्तुतस्तदृढभूमिरिति पाठः । दृढसंस्कार इत्यर्थः । प्रियप्राप्तो मोक्षलाभे सतीत्यर्थः । यद्वा दृढभूमिरिति सम
 स्तं प्रियविशेषणमेव तत्प्राप्तवित्यर्थ इति तत्त्वं । असुर्येति । असुर्यावायं घेयसतिः कोशलं वयस्यर्थः । अत्रा
 यमिति । अनुवाधमनुत्वे वनाभिधेयमुदीरयेदिति स्वरसात् । अतएव न्यायवाक्ये विपर्वतो वक्रिमानि लेवन्ति
 यते न तु वै परीत्यं । अन्यथा वै परीत्यं न प्रतीतिप्रसंगादिति भावः । अयं न्यकार इति द्वयोरपि पदयोर्दृष्ट्या वा
 क्यदोषत्वं न तु दृष्टोक्तं न त्वं न वा न्यं किमेभिरि

पनेन वृथा त्वस्यैव विधेयत्वात्। अथ जे देवि वा अभिधानवैकल्यात्। वृथो ह्यनस्य तथैवो वित्तादित्वा
 ह्यनस्यत्वमानमिति। यद्यपि वाक्यदूषणप्रस्तावे समासदूषणमप्रस्तुतं तथा विप्रसंगेन कथनमेतत्। व
 स्तुतो वाक्यदूषणमेव वृथो ह्यनैः किमेभिर्भुजैरित्यत्र किमिति वृथा त्वमेव विधेयं। नवतथा प्रतीतिः वृथा
 त्वस्या नूदितत्वात्। अन्तर्धस्य विधेयत्वायोगात्। नवपोनस्तत्पुत्रपधेयसंकरेण पाधेरसंकरात्। वस्तुवः
 किमित्यनेन भुजानामेव वृथा त्वविधानात्। अनुवादश्चो ह्यनस्यत्वगतत्वेनेति विषयभेदादिति तत्त्वं। ननु न्य
 धारो यमिसत्र वेपरी मेन प्रलयादर्थदोषव्यं भवेदत आह अत्र साधुरनेति। एवं वरवनायाः साधुधर्मत्वे
 न साधुधर्मत्वं। अर्थदोषत्वे प्रकाशं तरेणाप्यभिधाने दुष्टत्वप्रसंगादिति भावः। क्वचिद्विधेयत्वा नुपस्थि
 त्यापितदोषत्वं तदुदाहरति अपांगेति विच्छितं गतिविशेषः। अत्र यो साविति। यच्छब्दस्य स्वार्थपरा मर्षकत्वं
 च दसां यत्तत्त्वादिति भावः। अनुवाचेति। यच्छब्दसांनिध्ये नादसादीनां प्रसिद्धिपरा मर्षकत्वादिति भावः।
 ननु यत्र दोः सापेक्षत्वं वा सिद्धं एकैकप्रयोगदर्शनादिति चेत्। नायत्र दोर्नित्याभिसंबंधात्। सच क्वचिच्छाब्दः
 क्वचिच्छार्थ इति विशेषः। अनुपातस्यापि सामर्थ्यादेवत्वाभावात्। तदेवावृत्तथाहीति। प्रकाशार्थमुदाहरतिका
 तर्कमिति। केवले तिलिङ्गव्यत्ययेन शौचं पियोजनीयं। अन्विष्ये अन्विष्टवान्। इयमिति। द्वितीयश्चकारो
 भिन्नकर्मत्वं वेत्यर्थः। उक्तं पिनीति। विधुरे वेरिणी। क्रूरेणादृतेन सह सेव दग्धान् वीक्षितासीति संबधः। क्रू
 रेणासमत्सरेणास्वभावादेव दारुणात्वं मत्सरेणावाधिक्यं। धूमांधितेनेत्यनवलोकने हेतुः। यथा साधिति। दुष्क
 रेः पत्रैः साधु कृतं अभिरामताधि के वंदमसियन्नीलितातेनेति। यंप्रमसेत्यर्थः। प्राहु पात इति। पूर्ववाक्योपात्त इ
 त्यर्थः। इयमपीति। यच्छब्दतच्छब्दावुभावापि सामर्थ्यादाहोपादेव क्वचिदवगम्येते इत्यर्थः। ननु पूर्ववाक्यगतोपि न
 दाहोपसमर्थो यथा तत्र चर्यदिहारितं ऊवत्येति तादाविति वेदानायादिशब्दे च द्वादौ व्यस्यति वे विष्णात्।
 तस्या अयत्वेन यच्छब्दत्वाभावात्। किमपीति। काका किमपि न जानतीत्यर्थः। यद्वा किमप्यत्यमिसर्थः। उक्तस्यने
 स्तितं प्रति यत् इत्यर्थः। तत्र कमेतामा न माह काल इति। अत्र द्वयोः प्रतीतौ विलंबाभावादाहोपादुपस्थितिस्वी

यत्पदाभ्यां रूपभेदेनोपस्थितं पापमेकेनेव तत्पदेनानुगतस्त्वपेतापसामृष्यत इति भावः। यद्युपपद्यते
 क्रमेण पदं नित्यवीक्ष्योरित्यनेन पदद्वयात्मकसमुदायादेः शाब्देन रूपभेदेनोपस्थिति रिति तन्नासमु
 दायशक्तौ मानाभावात्। वीक्षायाः साकल्यसंबंधबोधपरत्वादादेशिना एकपदेनैव सकलौपस्थिति
 संभवात्। नचैवं तत्पदे एव वीक्षास्तत्तावता विसाकल्यसंबंधबोधपरत्वाद्यगमादिति वाच्यं। यत्पदस्य
 प्रथमोपस्थितत्वेन तत्रैवोचितत्वात्। अतएव कवित्वतत्पदप्राथम्ये तत्रैव वीक्षा। तत्र कर्मकृतं यदेवमु
 निभिस्तैः स्तैः फलैर्वैवितमित्यादौ। यदि तत्र भयत्र वीक्षा तदा रूपभेदेनोपस्थितावपि न विरुद्धा। अथ स
 मासेऽप्यनेकपदगतत्वेन वाक्यदोषमुदाहरति किं लोभेनेति। भावाभावात्तद्वारा येनैतदेवं कृतमित्यन्यथा।
 एतन्नामस्य वर्गनगमनं। एवं कपटेनामध्यमाभावात्तद्वारा। इत्युचितमित्यत्रेति शब्दो हेतौ। अत्रार्थस्य
 तिसंबंधस्योत्कर्षहेतुत्वेन विधिसितस्य प्राधान्येनोचितत्वादिति भावः। ननु समासासमासयो रर्थभेदा
 भेदाभावात्तथमेवमिति चेत्। ना। अथ भेदाभावेऽपि समासनिबंधनगुणीभावावस्य कत्वात्। अन्यथा मि
 थ्यामहिमत्येगसभावात्। किंच भिन्नपदोपस्थितस्यैव विधेयत्वमित्युक्तत्वात्। तदेतदुक्तं ततो ननु
 समासेऽगुणीभाव इति। वस्तुतः षष्ठीसमासेऽप्येकपदे संबन्धितस्य गुणा प्रातिपदिकयो रर्थभेदान्वयस्य कल्प
 शिसिद्धत्वात्। एवं च विशेषणस्य संबन्धस्य गुणीभूतत्वमसमासेऽनुवर्त्येति तत्त्वं। वृथो भूनेत्यादिस्तत्त्वं।
 तत्रैव दण्डज आर्यसंबन्धविधायानो वित्तकारित्वाभावाविधेयः। यत्रार्थसंबन्धस्तत्र नो वित्तायोगात्। एवं
 विविहितविधेयत्वं विवक्षितं न च तथा प्रतीयते संबन्धगुणीभावात्। विरुद्धमिति कृदुदाहरति श्रितदमा
 ति। चांतिर्मताः पक्षे भूमिपतिताः। रक्तुचः अतुरक्तुचः। पक्षे रुधिरस्थानानि। शिवालिं गितमृतयः फुरा
 लेनालिं गिताः। पक्षे शिवाभिरालिं गिताः। विग्रहोपलक्षणं देहस्येऽनेन। पक्षे पुद्गलविगमेनागतासुर्याः गत
 दुःखाः। पक्षे गतप्राप्तादिया इत्यर्थः। पक्षे कदेहोऽति कटुत्वमुदाहरति अलमिति। अतियपलत्वादित्ये
 तत्तद्वोगनासंगमे योजनीयाः। मन्नादिनाम

ये तदप्यपरस्वार्थं किंचित्त्वसारीरमवित्तवं तं जि नं प्रतिकस्य विदभिधानमेतत् । जि नानां दयाशीलत्वात् । अ
 न्न दया यी रस्यानुभावविशेषे शृंगार उपमानभावे नो गे । न च दया पि विस्मयोपकारकत्वे नांगमे वेति वाच्यं ।
 यो धनो स्वाभाविके दया वल्ये विस्मयाहेतुत्वात् । अग्नि निविरुद्ध योरगल्यं द्विधा तुल्यं दैतमैतयाऽपरस्यो ग क
 भावमापद्य वा तत्राघमुदाहरति कामं लभति । स्थली रितिकर्मपदा । ततो को मल्ले स्यादिपाद विशेषेण साद
 र्भवं तदा स्तरणो न तद्वत्त्वेन च । धूमे न भये न च वाष्यतना उ घ द्विवा हा इवेति । तत्काले पि भर्तृकरा बलं
 यनादि संभवात् । अग्नि मिति परितः । सद्यो गे द्वितीयेत्यवधेयं । अत्र राजविषय रतिभावे कुरुता शृंगा
 राबु भावपि साक्षादंगमिति तन्निर्वाह्या कुलयेरि कुराज कार्या घतयो रिव भटयोः सः स्रज्जिरो धो न दोषा
 येत्यर्थः । तदेव दृष्टोते नोपपादयति । एहीति । एवं च विधेययोरेव विरोधो न त्वर्थ लिभ्यो रिति भावः ।
 प्रकृते यपु नरय्य घ द्विवा हा इवेत्येता तेन ईदृशोय प्रतापो येन पुनर्विवाह उल्लेख्य तद्विषयवसा
 नात्प्रतापे द्वयोरपि साक्षादेवांगत्वं । द्वितीयं भेदमुदाहरति तिस्र इति । हस्ताय लग्नो शुकां तमाद दानो भिह
 त इत्यन्वयः । अवधूतो निराकृतः । न चैवमपि शृंगारेण परिशुद्धं कुरुणं प्रधानमेव न तु प्रभावातिशये गमत
 आह तथा पीति । शृंगारापेक्षया प्रधानत्वे पि प्रभावातिशये गत्यमे वेति भावः । अथ वेति । मुख्योर्थः प्रभा
 वातिशय रूपः । उपो हत्यते प्रकर्षमवधास्यते । एवं शृंगारस्यापि प्रभावातिशये गत्यमेव च मत्कारप्रयोज
 कत्वात् । नवांगगस्य कथमंगत्वमिति वाच्यं । तदुपकृतस्योपकारविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रथमपक्षे
 एकस्य द्वयं परपक्षे विशिष्टवे शिष्टमिति पक्षयोर्भेदः । अन्यथांगत्वाविशेषेण भेदा संभवात् । तदेवाहु उक्तं
 हीति । ननु रसस्य न विरोधो नयांगत्वमत आह प्रतिपादितेति ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्याय तर्कतर्कपंचान
 न श्री देवनाथ कृते काव्यप्रकाश विवरणोक्तौ सुधांसप्तमोऽडासः ॥ श्रीस्तुतः ॥ श्रीभवानी जयति ॥ ॥

काव्यप्रकाशविवरणं देवनाथकृतं कौमुद्यभिधं
पत्र

११